

ЎРИНБОЙ УСМОНОВ

СПИТАМЕН ҚОТИЛИ

ҲИҚОЯЛАР

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси

Ўз
У—73

Авторнинг
Биринчи
Китоби

Усмонов, Уринбой.

Спитамен қотили: Ҳикоялар. — Т.: Ада-
биёт ва санъат нашр., 1991.—566.

Уринбой Усмонов ўз ҳикояларида инсон руҳий оламига чуқурроқ кириб боришга ҳаракат қилади, инсонийликнинг олий белгилари бўлмиш инсоф ва адолат, эътиқод ва муҳаббат, кадр-қимматни англаш, эҳтиётлаш муаммолари устида ўйга толади ҳамда ўқувчиларни ҳам шу ўйларига ошроқ этади.

Усманов, Уринбай. Убийца Спитамена:
Рассказы.

Ўз2

4702570200—185
У _____ Доп. 90 © У. Усмонов, 1992 й.
М 352(04)—92

ISBN 5—635—00173—4

СПИТАМЕН КОТИЛИ

Гувиллаб турган совук шамол меҳмонхонадан чиқиши билан унинг юз-кўзини чимчилаб олди. Бейхтиёр шарфини тузатди. Кеча кечкурун бу ерга келганида ҳаво тинч, кўешнинг илмилик нурида қор эрий бошлаган эди. Тунда каттик аёз бўлиб, кўлмаклар музлабди.

«Шамоли бўлмаса, совуғи унчаликмас», деди Одил ўзича. Шамол чирпирак қилиб учираётган қор учкунларини, этга ништардек санчилаётган аёзни писанд қилмай кадамини тезлатди.

Муюлишдан ўтиши билан жун рўмолини пальтосининг устидан танғиб олган, билинар-билинмас мункайиб келаётган кампирга кўзи тушди. Худди онасига ўхшайди. Сал бўлмаса «ойи» деб юбораёзди. Кампир кўздан йўқолгунча ўзига келолмай, ортидан тикилиб турди.

«Ойижон, худди болалик чоғларимдаги каби кўксингизга бош кўйгим келарди-ю, кўёлмадим. Сизга энг ширин гапларни топиб айтгим келарди-ю, айтолмадим. Афсус... Ўша сафарга бормаганингизда, балки хали бирга бўлармидик... Туппа-тузук юрган эдингиз. Дадамнинг қабрлари топилгани ҳақида эшитар-эшитмас, гарангсиб қолдингиз. Белоруссияга отланганимда: «Мени ҳам олиб бор, болам», дея туриб олдингиз. Эҳ, ойижон, илгари кўзингизда қатра ёш кўрмагандим. Кўшниларнинг: «Кўкрагида юрак эмас, тош бор», деганини ҳам эшитганман. Қабрга ўзингизни ташлаб, уввос тортганингизда ҳам ҳайрон бўлганман. Энди билсам, мени

ўкситмаслик, етимлигимни билдирмаслик учун бор аламингизни, дардингизни ичга ютган экансиз. У ёқдан қайтгандан кейин мен кўкрак кериб юрадиган бўлдим. «Бедарак йўқолган, дегани нимаси? Балки душманга асир тушиб кетгандир», дея киноя қилиб юрувчиларнинг тили кисилди. Фақат, сиз мени кўйдириб, кўрпа-тўшак қилволдингиз. Ўша дахшатли сахарда: «Ўғлим, сендан розиман», дея гап бошлашингиз билан юрагим орқага тортиб кетди. «Сен кўркма, болам, эрта-индин неvara кўрадиган кишисан. Ўлим ҳақ. Шунча йил отангнинг йўлини пойладик. Оғзига кучи етмаганлар отанг тўғрисида бўлмағур гаплар айтиб, сени ранжитишарди. Мана энди унинг қандай одам бўлганлигини ўзинг билиб олдинг. Ўша лаънати, ўз жонини ўйлаган соткин бўлмаганида отанг бахтингни кўрган бўлармиди...» «Ойижон, сиз сўзлар экансиз, кўзларингиз порлаб кетди».

— Ие-ие, куёв, музга сирпаниб ағанашимизга бир баҳя қолди-я. Эсон-омон бормисиз? Хадича яхши юрибдими? Бола-чақалар? — Одилга чийилдок овоз эгаси туман ортида тургандай туюлди. — Эшитдим, куёв, эшитдим. Энди, ўлим ҳар кимнинг бошида бор. Қелмокнинг кетмоғи бор, дейдилар. Бандачилик, кўнглингиз оғримасин. Шу, иш деганиям оёқ-кўлингдан ипсиз боғлаб кўяркан. Таъзияга боролмадим. Фотиҳа қаримас. Вақт топдим, ўтаман. Кўнгилга олманг.

Юрагига қил сиғмай турган ўша кезлар ким келиб-кетганини Одил қаёқдан билсин! Хайрон бўлиб қолди. «Нега бундай деяпти? Мен бирон нима дедимми унга? Йўқ, балки таъзияда ҳам келган-кетганнинг ҳисобини оладиган кишилар бордир? Шунга...»

Ўзидан нари борса тўрт-беш ёш катта бу кишининг «куёв-куёв» лаб гапириши Одилга ёқмасди. Лекин ҳозир унинг очикчасига сўзлаётганигами, ўзидан қойинди.

— Ўзингиз айтдингиз-ку, фотиҳа қаримайди, деб. Кўнгил сўраш қочмас, Фиёс ака.

— Э, сиз шундай дейсиз-да. Ҳар одамлар бор...

Ўтовнинг шарқ тарафи кўтарилиб, ичкарига кум сочилди. Тўрда ўтирган серсоқол кишининг қовоғи уюлиб, белбоғи билан юз-кўзини арта кетди. Унинг қуйироғидаги чандиқ юз кўзига кўрқув югурган йигитга хўмрайди. У чопганча чиқиб кетди.

— Кўринглар-чи, ўтов ипини биров уздими ёки шамол? Атроф-чеккадан кўз-кулоқ бўлиб туринглар! Ичкарига зор ҳам йўламасин!

Серсоқолнинг буйруғи билан яна уч киши чиқиб кетди. Ўтовда фақат тўрт киши қолди — массагетлар қабиласининг бошлиғи — серсоқол, унинг яқин ёрдамчилари — чандиқ юз, бир кўзини қора латта билан боғлаган новча киши ва етмишлардан ошган чол.

— Яқинроқ келинглар, кумда ҳам, шамолда ҳам кулоқ бор,— серсоқолнинг имоси билан ғуж бўлишди.— Юрт нотинч. Бу гал Искандардан осон қутулмаймиз. Лашкарлари таъкиб қилаётир. Қузғунларга ем бўлишимиз ҳеч гапмас. Шунга кенгашга чорлагандим сизларни.

— Унда ўтов тикиб ўтиришдан не ҳожат? Сахрога ичкарилаб кетмак керак. Кум оралашга Кеннинг юраги бетламас...

— Гапинг тўғри, отахон. Лекин отлар ҳолдан тойган, тўрт чақирим юрса, кулоғи остида қолади. Бошқа чора излаш зарур.

— Искандарга бош уриб бормак лозим,— бир кўзли лашкарбоши шу сўзларни айтаркан, чол унга ўқрайди.

— Босқинчига бош урмак?! Массагет номига — поёнсиз қумлар ҳокими номига иснод эмасми? — Чолнинг қаҳри сиртга чиқди.

— Сенингча, тагин урушайликми? Бир жангда етти юз лочинимдан айрилдим. Спитаменнинг лашкаридан юз киши кетди, холос. Унга сенинг доно маслаҳатинг билан қўшилгандим. Шундайми?

— Шундай.

— Демак, энди ўз бошим билан иш тутгум. Истасанг, ўтириб тингла, истасанг, чикиб кет!

— Оксоқолни йиғиндан ҳайдаяпсанми? Қабила удумида бўлмаган бир қоралик, — чол ўтовдан чикиб кетаркан, серсоқол унинг ўтли нигоҳидан кўзини олиб кочди.

— Мияси суюлган чол. Вайсагани-вайсаган. Унга нима, барибир гўр оғзида турибди, ёшларни ўйламайди. Ҳа, майли, парво қилманг! Мурод-мақсадга ўтамиз. Чопар келиб-кетганидан хабарларинг бор. У Искандар кўшинларининг кумга кириб келаётганини кўрибди. Не қилмоқ керак?

— Курбоннинг олдини олиш учун курбон бермак зарур! — Лашкарбошининг ягона кўзи чакнаб кетди.

— Тушунмадим. Очик сўзла!

— Спитаменнинг илиги қуриди. Искандар ўзига асосий душман деб уни билур. Хўш, бу «душман»ни ушлаб, Искандарга совға этсак не бўлур?

Чандиқ юз бир сапчиб тушди, қабила бошлиғининг чехраси ўзгармади. У каловланиб, чандиқ юзга юзланди:

— Хўш, сен не дейсан?

— Мен?! Ахир, бу... Кеча у билан ёнма-ён жанг қилгандик. У ботир, у буюк одам. Агар, лашкарбоши айтадиган иш бўлса, массагетлар тарих қаҳрига қолур!

— Ўйлаб гапир! Агар Спитамен қайта куч тўпласа, бизни ҳам омон қўймас! Кен билан жангдан сўнг Спитаменнинг карвонларини талаган биз эмасми? Ҳозирча эса унинг кўли қалта, массагетлардан паноҳ излашга мажбур.

— Менда бир таклиф бор. Шунда сиз ҳам куймайди, кабоб ҳам, — бир кўзли муғамбирона илжайди.

— Қани, сўйла, доно чикиб қолдинг-ку!

— Спитаменнинг бошини ўз қиличи билан чопсак, қандай бўларкин? Хайрон бўлманг, тушунтираман. Хотини уни неча марта Искандарга қарши бормасликка чорлаган. Таслим бўлишини сўраган, ўтинган.

— Бу гапларни каёқдан билурсан?

— Ер тагида илон тугул, чувалчанг қимирласа менга аён. Фикримнинг давомини тингланг: шу хотинни ишга сол-

сак. Уч боласини ўртага қўйиб кўрkitилса, хар ишга тайёр у. Спитамен бошини кўргач, Искандар саҳрога кирмагуси.

— Разолат бу, разолат. Қабиҳлик. Эсингизни йиғинг! Авлодлар кечирмайди сизларни! Иккингизни кум ютади! — Чандиқ юз ташқарига отилди.

— Тез чоп ортидан! Унини ўчир! — Серсокол питирлаб қолди. Бир кўзли ўтовдан чиқиб кетди...

* * *

— Чиқинг, меҳмонлар келишди, — хотини нима деяётганини Одил дарров англаб ололмади. — Тоғам билан яна бир киши.

Одил қўлэзмадан базўр кўнгил узди. Ўғлининг бир нарсаларни ёзиб-чизиб юришини биларди-ю, лекин унинг шунчалик ҳикоя ёзишини хаёлига ҳам келтирмаганди. У кабинетдан меҳмонхонага ўтганда йўлакда тараддуланиб турган икки кишини кўрди.

— Келинглар! Нега қараб турибсизлар? Ўтинглар, ўтинглар, Фиёс ака, ўтсангиз-чи, нима, бу уйга биринчи келишингизми, — меҳмонлар билан сўрашар экан, Одилнинг димоғига қўланса ҳид урилди.

— Ўтамиз, куёв, ўтамиз. Биз бегонамидик.

Меҳмонлар ўтиришгач, Одил ерга тикилиб сукутга чўмди. Ойисининг вафотидан кейин уйга келадиган хар бир кишининг кўнгил сўрашига ўрганиб қолганди.

— Хадича, хў, жиян, қаёқдасан, газак-пазагинг борми? — Фиёс йўлакда қолган сумкани олиб келди. Ичидан

куёв, буни майдаланг, бир мирикайлик.

— Жойига солиб қўйинг уни. Меҳмонда ўтирибсиз, — Одил Фиёснинг бачкана қилиқларидан жаҳли чиққанини заррача сездирмай ҳазил аралаш сўзларди. — Хадича, холодильникда боқиб қўйганингдан олиб ке!

— Шу, орамиздаги оқибат бузилмаслиги учун ичамиз, — Фиёс ширакайф кўзларини сузиб қадаҳ сўзи айтаркан, Одил

нинг гаши келди.— Қариндошлик борди-келди билан. Инсон ҳамиша бир-бирига керак бўлади. Хуллас, борди-келди узилмасин, арақ заводи бузилмасин. Ха-ха-ха,— Ғиёс ўз гапидан ўзи завқланиб биқинини ушлаб қолди.

«Оқибат ҳақида сўзлаяптими? Шу одам-а? Таёқнинг бир учи ўз бошида синишини ўйламайди ҳам».

— Хаёл суриб қолдингиз, куёв! Латифани қийиб қўядингиз, биронта янги ичакуздисидан йўқми?.. Латифа айтишгаям ҳушлари келмаяптими? Арақни ҳам ичмадингиз. Бўлмаса, бизга рухсат. Йўл-йўлакай кирувдик. Ишимиз зарил, акамларнинг ташвиши билан юрибмиз.— Ғиёс келганидан бери тишининг оқини кўрсатмаган ҳамроҳига ишора қилди.

— Овқат тайёр,— Одил ўнғайсизланди.

— Қаёққа, тоға? Утиринглар, дамлаб қўйганман аллақачон,— ошхонадан Хадича чиқиб келди.

— Ош тайёр бўлса, ноиложмиз. Нима дедингиз, ака? Энди ичингизга қил сизмаслигини биламан. Лекин дўстнинг уйида заҳар ют деганлар... Тўхтанг, тўхтанг, миямга бир фикр келди. Дардингизни куёвга айтсак қалай бўларкин? — «Индамас» ўзингиз биласиз, дегандай елка қисди.— Одилжон, сизларни таништириш ҳам эсдан кўтарилибди-я. Мажид акамлар билан худди сиздай кадрдонмиз. Ўғилчалари жиндак шўхлик қилиб денг, бошларига ташвиш орттириб ўтирибди. Эшитгандирсиз, Мелиев Тўхтасин деганни?

— Мелиев... Мелиев... Бир йигитчани пичоклаган Мелиев эмасми, мабодо?

— Пичоклаган эмас. Ўша тўполонда қаёқдан кўлига пичок тушиб қолибди. Ўзини ҳимоя қиламан деб силкиворган. Ўлмабди-ку ўша бола. Энди, Одилжон бир шу ишни ҳақиқат қилиб берасиз.

— Бу иш бошқа терговчининг қўлида. Албатта, айб кимдалигини аниқлашади.

— Куш тилини куш билар. Бирга ишлаганларингдан кейин сўзингизни ерда қолдирмас.

— Қандай хизмат бўлса, биз тайёр,— «индамас» оғиз очди.

— Одилжон, қачонгача каталакда диккинафас бўлиб ўтирасиз,— Гиёснинг бирданига бошқа гапга ўтганига мезбон ҳайрон бўлиб қолди.

— Нега энди каталак бўларкан? Тўрт хонали уй...

— Энди бари бир, участкага етмайди-да. Узингнинг ҳовлингда оқшомлари тоза ҳавода юлдуз санаб яйраб ётганга не етсин?! Бир ёқда жиянлар ҳам бўй етган. Товуққаям каттак керак.

«Нима демокчи бу? Гапни бошлаб қўйиб, нахотки, бошқа ёққа чалғиб кетса дарров? Менинг уй-жойим нега уни қизиқтириб қўйди?»

— Ўйланиб қолдингиз, куёв? Э, сиз ўйланманг биламан, ҳозир ёғоч-тахта, шипер-мипер ҳам от билан туя бўп кетган. Лекин қаловини топган қорни ёндирар. Мана, Мажид акамлар истаганингизча топиб берадилар.

«Қурилишда ишларкан-да, Мажид акаси. Мана, гап қаёққа бориб тақалаяпти? У саройнинг бир қовун пишиғида битишида сир бор экан-да?» Одил Гиёснинг участкасини кўрганди. Саройларни эслатадиган дангиллама уйнинг бир неча ойдаёқ тикланганига ҳайрон бўлганди ўшанда. «Ҳамма нарсасага терговчи бўлиб қарайсиз-да! Ахир, шунча йил йиққан терганини сарфлагандир тоғам». Хадичанинг бу гапидан гумони таркаганди.

— Ерилиг, куёв, нега индамайсиз? Даъвогарларни тинчитиш бизга тан. Ҳаммадаям нафс бор. Ишини ими-жимиди битириб, лабига кесак суриб юрганлар камми?

— Гиёс ака, гапингизга тушундим. Менимча, бундай чопиб юришнинг ҳожати йўқ. Давлат тергов органларини номига тузиб қўймаган. Оқни оққа, қорани қорага ажратиб беради.

— Очиғини айтаверинг, куёв, ёрдам бермайман, денг қўйинг-да. Бошқа бозорни кўраверамиз. Энди, қўшилиб қолганмиз, фалакнинг гардиши билан. Девор ичкарига йиқилсин, девдим. Хом сут эмганмиз-да. Қани, туринг, Мажид ака, сўйсанг қон чикмайдиган жойга кеп қопмиз.

— Вой, нега туряписизлар, — ичкарига чинни лаганда буги кўтарилиб турган ош кўтариб Хадича кирди.

— Раҳмат, жиян. Тўйдик. Куёв яхшилаб тўйдирдилар. Бир танишим айтарди, куёв — ёв, деб. Чикманг, куёв, ўзимиз келганмиз, йўлни топиб кетамиз, — эшик қарсиллаб ёпилди.

Одил пастга тушиш-тушмасини билмай ўйланиб қолди. Эшикни очганида йўлакдан гўнғир-гўнғир товуш эшитиларди: «Опамгаям ҳайронман, шу нонемасга қиз берганлар-а. Тагипаст. Отасини немисларга сотилиб кетган дейишади». Одил тутақиб кетди. Пастки қаватга қандай чопиб тушганини билмади. Агар, ҳозир уларга етиб олганда, нима бўларди, билмайди. Узоқлашиб бораётган «Жигули»ни кўриб, аламидан муштлари тугилди, тишлари гижирлади: «Аблаҳ, отам қилган ишнинг юздан бирини қил-чи!»

* * *

Машина ёмғир ивитиб юборган чуқурликка кирди-ю, филдираги бир жойда айланиб қолди. Йўл муюлишида рўмоллари тушиб, сочлари тўзиб кетган аёллар кўринди. Кузовда ўтирган, ҳали мўйлови сабза урмаган ўспиринлар кўзида ёш. Яланг оёқлари сачраётган, қўйлақларига чилп-чилп ёпишаётган лойни писанд қилмай чопиб келаётган аёлларнинг машинадан узилмаётган нигоҳларида ўтинч.

«Ўғлим, болагинам!» Машинага яқинлашиб қолган аёл юзтубан йиқилди. Оплоқ сочлари лойга беланди. Ўспиринлардан бири сапчиб турди: «Ойижон!» Энди пастга сакрайман деганда кузовнинг икки чеккасида ўтирган немислардан бири бошига автомат қўндоғи билан туширди. Ўспирин ҳолсиз йиқилди. «Болам! Ўғлимни ўлдирди, иблис!» Энгил-боши лой она машина томон югурди. «Болаларимизни қаёққа олиб кетяписизлар?» Оналар фарёди кўкка кўтарилди.

Ногаҳонда сайҳонлик тарафда автомат тириллади. Немислардан бири, иккинчиси кулади. Қолганлари пусиб қолди — бири ўзини болалар орасига урган, бири машина тагига кириб кетган. Оналар лой қўллари билан дам халоскор-

ларни, дам ўғилларини кучоклашар, бир сўз демасдан кўз ёши қилишарди.

— Ўртоқ командир, фашистлар, — ёшроқ партизан олида кўринган мотоциклларга ишора қилди.

— Каримов, машинани хайданг! Тўрт киши болалар билан кетади. Биз немисларни тўхтатиб турамыз, — алп қоматли командирнинг жарангли овози янгради.

— Олимжон, ўзингга эҳтиёт бўл, ука, — Каримов машинага ўтираркан, командирга ўтинч аралаш меҳр билан тикилди.

— Бораверинг, сиз болаларни эҳтиёт қилинг, мендан хавотир бўлманг, — Олимжоннинг ўсик қора мўйлови титради, куюк қоши керилди.

Машина йўлга тушди. Яна отишма, яна қий-чув. Аёлларнинг жони ҳалак. Ҳали ўз фарзандларига куяётган бўлишса, эҳди болаларининг халоскорларига жонлари ачирди. Лойга йиқилган аёл оҳ тортиб юборди. Партизанлардан бири кўкрагини чангаллаб қолганди. Аёллардан бири у томон югурди. Етиб борди-ю, кўзлари жикқа ёшга тўлди. Қорнини ушлаб қолган иккинчи партизанни кўриб у томон интилди. Бора солиб, ич кўйлагини йиртиб олди-да, ярани боғлашга тутинди. «Ольга, ўзингга эҳтиёт бўл, Ольга!» Аёллар тарафдан кичкириқ эшитилди. Яра боғлаётган аёлнинг устидан ўк визиллаб ўтди.

Атроф ногаҳонда тинчиб қолди. Қулоқни батангга келтирган ўқ овози тинди. Немисларнинг ҳаммаси ер тишлаган, мотоцикллари ағанаб ётарди. Лекин партизанларнинг ҳам бирортаси кимирамасди.

«Буниси тирик экан! Ольга, чоп буёққа!» «Вой, хотинлар, нима қилдик?» «Жасадни кўмамиз, ярадорларни яшириш керак!» «Вой, қаёққа, фашистлар бугуноқ кишлокни титпит қилворишар!»

— Ўрмонга олиб борамиз, мен улар билан қоламан, — Ольганинг шиддатли овози ҳаммани қаратди.

— Аёллар, сизлар қолинглар, биз олиб борамиз, — оркада бир неча эркак кўринди. Улар орасида кишлок оқсоқоли

хам бор эди.— Майли, Ольга юра қолсин. Ҳамшира-ку у...

Аёллар оқсоқолга чўчиб қарашди.

Туни билан ёмғир куйиб чикди. Туни билан фашистлар уйма-уй изғишди. Улар истаган кишиларини тополмай, газабдан бўғилар, чол борми, бола борми, аямай тепкилашарди.

Икки кундан кейин яна ёмғир бошлади. Тонг қоронғисидан уйлар эшиги тарақлаб, аҳолини ўша сайхонлик томон ҳайдашди. Кексалар, болалар, аёллар совукдан дийдираб, ёмон бир ходиса юз беришини сезгандай аранг қадам бошишарди.

— Бугун сенлар зўр томоша кўрасанлар! Текин,— фашист офицери ўроғлик уюм устидаги ифлос ёпқични юлқиб олди.

Аёллар охи кўкка ўрлади. Ярадор партизанлар ва ҳамшира бирга боғлаб ташланганди.

— Қани, оқсоқол, ўртага чик,— офицер кишлоқ оқсоқолининг кўлига тўппонча тутқазди. Унинг ишораси билан арқонни ечишди. Қонга бўялган партизанлар ва ҳамшира бир-бирига суяниб ўрнидан туришди. — От хоҳлаганингни!

Оқсоқолнинг кўли қалтиради. Аёллар ортида пусиб, қора плаши чўнтақларига кўл солиб турган заҳил юзли кишининг кўзлари ялтиллаб кетди, хунук ялтиллади.

Ўқ узилди. Офицер ер тишлади. Шу ондаёқ автомат тириллаб, чол кўкрагини ушлаганча йиқилди.

Ўша куни кишлоқ аҳолиси ухламади. Ёстиклар кўз ёшидан ивиди. Дорга осилган партизанлар, сайхонликда ўлиги қолган оқсоқол, фашистлар отиб ташлаган аёллар, беғуноҳ тўкилган қон кўзларга уйқу бермади.

Қонли воқеа вақтида мунгли киёфада турган заҳил юз игна устида ағанаб чикди. Уни бошқа ташвиш қийнарди...

«Фашистларнинг яширин жойини қандай топганигини ўйлаб, ўйимизга етмасдик. Эртасига қолмай, саволимизга жавоб топдик. Заҳил юз, бир нарсадан ҳадиксирагандай чекка-чеккада пусиб юрадиган бир киши бор эди. Ушани оқсоқол қилиб тайинлашди. Болалардан бири у фашистлар-

ни ўрмонга бошлаб кетаётганлигини кўрган экан. Бир ҳафтага қолмай сотқин халқ қаҳрига учради. Ўзи қурдирган дорга ўзи осилди. Туппа-тузук одамга ўхшарди-я урушдан аввал. Ҳозир уни ҳамма эсидан чиқариб юборди. Партизанларга эса ёдгорлик ўрнатдик. Ҳаммасининг номини аниқлаб ёзиб қўйдик. Ҳаммаси довурак эди. Айниқса, отангиз. Сизни кўрдиму ўша командир эсимга тушаверди, унинг ўзгинасиз...»

Одил магнитофонни ўчирди. Ҳазин овозли кампир шундайгина рўпарасида ўтириб сўзлаётгандай туюлди. Балконга чиқиб, баҳор ҳавосидан тўйиб-тўйиб симирди. Ям-яшил дарахт баргларидаги чангни ёмғир ювиб ўтар, инжу томчилар неон чироқлар ёруғида ялтиллари. Димокқа ёқимли бир ҳид анқиди.

* * *

Искандарга қарши жанглардан сўнг сахро кезиб тинкаси қуриган Спитамен ўтовда пинакка кетган. Уйқуси қаттиклигидан қорага ўралган аёлнинг ичкарига пусиб кирганини сезмади. Аёлнинг буришиқ кўллари титраб-қақшаб Спитаменнинг боши узра қилич кўтарди. Ногоҳ унинг бетидаги қора парда сирғалиб тушди. У аёл эмас, партизанларни тутиб берган заҳил юз эди. Қилич баҳодир бўйнига етай деганда атрофни кўркинчли зулмат қоплади. Қоронғилик тарқаганда қотилнинг башараси яна ўзгарганди. Спитамен бошида Ёиёс қилич тутиб турарди. Хунук илжайган кўзларида макр. Мана, у қилич сермади. Ўтовга қон сачради. Спитамен!..

Одил чўчиб уйғонди. Қимдир бўйнидан аёвсиз бўғар, томоғи ловиллаб ёнарди.

— Дадаси, нима бўлди сизга? Иситмангиз борми? — Ранги ўчиб кетган Хадича ўрнидан туриб келиб эрининг бошини ушлади. — Алаҳсираш одатингиз йўғиди-ку!

— Туш кўрибман. Даҳшатли туш. Спитаменнинг бошини узишди. Тоғанг ўлдирди уни.

— Туф-туф-ей, ўглингиизнинг ҳикоясини сиз ҳам ўқувдингиизми? Қўрқинчли нарсаларни ёзиб нима қиларкан у? Мана, чой ичволинг. Ўтакамни ёрвордингииз. Е тоғамнинг гапидан кўнгиингииз оғридимиз? Раҳматли ойимлар айтардилар-ку: «Бир танга фойда чиқадиған жойга қирқ кун салом берадиғанлардан нари қоч», деб. Тоғамнинг кимлигини биласиз-ку. Тирноқча хафа бўлишга арзимайдиған одам.

Одил хотинидан кўз узмай қолди. «Хайрият, тоғанга тортмағансан, Хадича!»

Очик деразадан ичкарига баҳор хавоси уфурарди.

АФСОНАГА ИШОНАДИГАН ЙИГИТ

Ана, Етимчўққи ҳам кўриниб қолди. Тик қояси учига оппоқ-оппоқ парку булутлар тўш урган. Ҳадемай, чўққининг нақ тепасига чиқадию булутларга кўл чўзади. Йўқ, йўқ, нималар деяпти ўзи? Ҳали бундан аввал... Буёққа нима мақсадда келяпти-ю?!

Толмас чақиртошларда сирпаниб кетмаслик учун эҳтиёт билан қадам ташлай-ташлай тепалик узра кўтарилдию турған жойида қолди. Эҳ-хе, хозиргина икки қадамлик йўл қолған Етимчўққи олис-олисларга кетганди. Орада қатор-қатор қирлар, қоялар...

«Нима бўлди менга ўзи? Юрган йўлимни миннат қил-япманми? Оқшом Етимчўққига чиқмасам, отамнинг ўғли эмасман, дея қасам ичған ким эди?» Шу лаҳза қулоқлари остида милтиқ гумбурлади. «Елғиз эмас эканман-да, бу тоғларда. Ким экан менинг йўлдошим?» Толмас милтиқ эгасини қидириб теварак-атрофга аланглади. Дарада бирон-бир жонзот кўринмади.

Милтиқ овози келған томонни чамалаёлмай юқори ўрлаб бораркан, совуқ шамол бетига урилди, этини чимчилаб ўтди. «Қаёқдан пайдо бўлиб қолди бу дайди ел? Худди қиш изғиринига ўхшайди-я?!» Юқорилагани сари шамол қучаяверди. Тепага кўтарилди-ю, бир қадам тисланди. Шундоқ кўз олдида — куйида ўттиз-қирқ қулочча чуқур дара оппоқ

қорға кўмилиб ётар, шиддатли шамол қорни учкунлаб ўйнар, уни хаволатиб кетишга уринарди-ю, лекин кўлидан келмасдан, захрини сочгани бошқа макон излаб қоларди.

Толмас пастлагани сари совуқ кучаярди. Кўққисдан оёғи остидаги тош кўчиб кетди. Ўзини ўнглаёлмай, дарага ўкдек учди. Тошдан-тошга урилиб тушиб бораркан, бада-нидаги оғриқни сезмас, хаёлида фақат бир ўй — қандай қилиб бўлса-да, бирон нарсани ушлаб тўхтаб қолиш эди. Шундай ёнида қорамтирми, кўкимтирми бир нарса кўринди. Арча! Ана, яқинлашиб боряпти. Ҳозир ёнидан ўтади, шундай ёнгинасидан. Ана, етиб қолди. Жонҳолатда кўлини узатди. Арча шохи ўзи томон эгилгандай бўлди. Нажот! Лекин шамол увлаб келиб, шохни терс томонга итарди. Кўлида бир тутам барг қолган Толмас кўзини чирт юмди...

У кўзини очдию шу заҳоти яна юмиб олди. Муздай бир нарса киприклари остига тикилди. «Қор тагида қолибман. Қалин экан-да. Туришим керак ҳозирок, бўлмаса тамом бўламан!» Қўлларини ерга тираб базўр ўрнидан кўзгалди. Тиззаламоқчи бўлувдики, орқасидан зил-замбил юк қаттиқ тортиб, яна ерга қапиштириб қўйди. «Бу нима ўзи?» Толмас зўрға бўйсунаетган қўллари билан орқасидаги нарсани пайпаслаб кўргачгина ўзига келди. Йўлга керак бўлиб қолар, деб у-бу солган сафар халтаси-ку бу! Бир қадар хотиржамлашиб қолди. Нафасини ростлагач, қўлларини яна ерга тиради-ю, бармоқларида муз ўрмалаб, этига совуқ югурди. Ўрнидан туришга уринди. Не алфозда чўккалади. Бўйнидан юқориси қордан халос бўлди. Бор кучини тўплаб тик турмоқчи бўлди. Лекин чап оёғи ботмон тош боғлаб кўйилгандай пастга торгарди. Ҳолсизланиб, ётишга мажбур бўлди. «Ажалдарага тушиб қолдимми ё? Унда тамом, бу жаҳаннамдан ҳали ҳеч ким соғ чиқмаган... Йўқ, Ажалдарада қўланса ҳид томоғингни бўғади, дейишарди. Бу ерда ҳеч қандай ҳид йўқ-ку! Қутулиб кетаман, кетаман!.. Совуқда ис бўлмайди, саратонда бўлади дейишардиям...»

Ажалдара ҳақида у ҳали мактабга бормасданок бобосидан эшитганди. Ҳўв, анови олис тоғлар тарафда бир ўпқон

дара бор. Унда ялмоғиз яшайди. Хар йили бир-икки одам емаса, тинч ётмасмиш. Ўша атрофдан ўтганларни алдаб-сулдаб дарага обтушаркану еб кўяркан. Кунлардан бир кун етим чўпон йигит ўша ёқларга кўй боққани бориб қолибди. Одам исини олган ялмоғиз кув шамолини юборибди. Гирдибод бир кўйни кўтариб қочибди. Чўпон бировларнинг молини боқиб кун кечираркан. Шамол учириб бораётан кўйни кўриб, жонсарақ чопибди. Кўй учиб тушган дарага қарабдию кўрқувдан қотиб қолибди. Узун, теракдан ҳам узун икки сержун кўл унга чангалини очиб келаётганмиш. Йигит бечоранинг эхонаси чиқиб, таёғини ирғитибди. Ирғай кўлга тегибдию пастда кимдир хунук чинқирибди. Йигит вақтни кўлдан бермай кир оша, тоғ оша чопиб кетибди. Энди ялангликка етганида ялмоғиз юборган гирдибод етиб бориб, бўйнидан бўғибди. Ялмоғиз: «Мени ярим йил оч қолдирдинг, энди бир умр тош бўлиб қолгин, сендан ҳамма ҳазар қилсин, шум етим, ўзингга яқинлашган одам боласини етим қилгин», деб қарғабди. Шу-шу, етим чўпон Етимчўққига айланибди, бошқа чўққилардан, тоғдан нарида, ялангликда битта ўзи шумшайиб туради. Яқинига йўлагани унча-мунча одамнинг юраги бетламайди...

Бу афсонани кейинроқ бошқалардан ҳам эшитди. Лекин отаси Етимчўққи ҳақида бошқача афсона айтарди. «Қадим-қадимда юртимизга ёвуз душман ҳужум қилибди. Шунчалар ёвуз эканки, ўзи босиб олган жойдаги аҳолини битта қолмай қиргин қиларкан, ҳатто бешикдаги чақалоқларгача қиймаларкан. «Болаларни қочирамиз, олисрокқа яширамиз. Майли, биз нобуд бўлсак ҳам, авлодимиз қолсин», дейишибди шахримиз оксоқоллари. Шундай қилишибди ҳам. Тоғлар оралиғидаги кўз илғамас водийга олиб боришибди. Ботирликда донг таратган бир йигитни пойлоқчи қилиб кўйишибди-да, ўзлари шаҳар химоясига қайтишибди. Қирк кечаю қирк кундуз беаёв жанг бўлибди. Қон дегани дарё бўлиб оқибди. Пойлоқчи баходир ҳамшаҳарларига ёрдамга ошиқармиш-у, лекин мўлтираб ўтирган болаларни кўриб йўлдан қайтармиш. «Аёллар яроқ олиб урушсаю мен бемалол то-

моша қилиб ўтирсам», — у яна қўзғалармишу болалар нигоҳидаги ўтинч жойига миҳлармиш. Тўсатдан водийга аччик тутун изғиб келибди. Кўнгли ғулғулага тўлган йигит энг юксак чўккига чиқибди. Ўтда ёнаётган шаҳарни, тутун орасидан буралиб-буралиб тоғ томон чиқиб келаётган лашкарни кўрибди. Шу заҳотиёқ сотқинлик юз берганини пайқабди. Отлиқлар олдида келаётган бетлари моматалоқ кишини танибди. Ҳамшаҳарлари орасида шундай жирканч кимса топилганидан нафрати бўғзига қадалибди. Биринчи ёйини унинг кўксига санчибди. Кейин душманларни бирин-кетин кулата бошлабди. Ўқи тамом бўлгач, тош ирғитишга тушибди. Ногоҳ душман аскарлари бир тўдасининг водийга йўл солганини кўрибдию ўша томон қанот боғлаб учибди. Болалар унга, у болаларга қараб чопибди. Душман тобора яқинлашиб келаркан. Баҳодир нима қилишини билмай гарангсибди. Отишга ўқи йўқ, ёлғиз ўзига душман лак-лак. У қўрқувдан бир-бирининг пинжига кириб кетган болаларга алам билан тикилибди. «Ўғилларим, қизларим, ҳаммаларинг менинг фарзандларимсиз! Ё, олло, ўзинг қўлла, мен болаларимнинг ҳаммасини бағримга сиғдирай, улар душман қўлида қиймаланмасин! Майли, мени тошга айлантир!» Шу он мўъжиза юз берибди. Душман кўз ўнгида қоқ ялангликда улкан бир чўккили тоғ пайдо бўлибди. Ундан отилган тошлар душман аскарларини уриб йикита бошлабди. Яшнаб турган водий оппоқ оқариб кетибди...»

— Шундай бўлган, ҳа, шундай бўлган, ўғлим! Ё сен ишонмайсанми? Ўз отангнинг гапига ҳам-а?

Толмас сесканиб тушди. Юраги дукиллаб, кўзларини юмиб-очди. Не азобда ўрнидан кўзғалиб, чўккалади. Ўзидан икки қулочча нарида отаси турарди. Оппоқ кийими ўзига ярашган, кўзларида синчковлик. Қизиқ, нега унинг оёқлари қорга ботмаяпти?

— Сен бу тоғларга қулоқ сол, ўғлим! Уларни тинглай олсанг, не сирларни эшитасан. Булар тоғ эмас, ҳаммаси одам. Ҳар бирининг дарди бор. Фақат сен уларни тингла, тингла...

Толмас сўзламоқчи бўларди-ю, оғзини очолмасди. Ўрнидан туриб дадажонининг бўйнидан кучгиси, эркалангиси келарди-ю, вужуди ўзига бўйсунмасди.

— Сен бундай ётаверма, ўғлим. Улиш ҳамманинг кўлидан келади. Лекин ўлимни енгил-чи...

«Сиз, сиз ўзингиз нега енга олмадингиз? Қиркдан ўтар-ўтмас... ёш кетдингиз-ку!» Толмаснинг томоғига оғир тугун қадалди.

— Хато қиласан, ўғлим. Мен ўлимни енгдим. Мен хаётман. Бўл энди, бундай ётаверма, сени Етимчўкки кутяпти, баходир йигит кутяпти, мен кутяпман...

Ўғил бакрайганича қолди — отаси қандай пайдо бўлган бўлса, шундай кўздан ғойиб бўлганди. Икки кун олдин ҳам шундай гапириб-гапириб турди-да, тўсатдан йўқ бўлди-қолди. Ушанда у ухлаб ётувди, чамаси. Туш кўрибди. Тушуниб бўлмас аллақандай алғов-далғов воқеалар. Ногоҳ кимдир пешонасини силагандай бўлди. Чўчиб кўзини очдию деразадан ой ёруғи тушиб турган девордаги суратга кўзи тушди. «Қайдан келиб қолди бу сурат? Дадамга ўхшайдими? Бирам кат-та... Ҳалиям туш кўряпманми? Ие, ана, кимир-лаяпти!» Толмаснинг юраги дуқиллади. «Кўркма, йигит деган ҳам кўрқадими, ўғлим,— сурат уни лол қолдириб тилга кирди.— Мен сендан-хафаман. Нега мenden хабар олмайсан?» Девор титраб кетди. Отаси кўздан йўқолди. Деворга сингиб кетдими, шифтдаги ёриқларга кирдими, сезмай қолди. Сакраб ўрнидан турди. Деворга ёпишди. Бармоқлари совуқ ганчни пайпасларди. Шитоб билан дераза томонга югурди. Ҳовли жимжит, фақат майин шабадада титраётган олма шохлари уй ичига интилаётган ой нурини ўйнаб, беланчак қиларди. Толмаснинг уйқуси ўчиб кетди...

«Баданим зирқираяпти. Ҳозир музлаб қоламан. Лаънати қор қамоғидан, муз чангалидан тезроқ чиқишим керак. Чиқишим керак... қандай қилиб бўлса ҳам. Йўкса, нобуд бўламан. Етимчўккига етмасдан туриб». Толмас эмаклай бошлади. Чап оёғи орқага тортар, унда турган санчки ўрмалаб халқумига келиб тикилаётгандай эди. Тишини-тишига

кўйиб эмаклайверди. Нафаси қайтганда чўккалаб олиб, бо-
шини қордан чиқарар, очкўзлик билан ҳаво симиради.
Шу алфозда қанча эмаклаганини билмайди. Танасидан ол-
динда бораётган қўлларига совуқ шамол урилди, бармоқла-
рини ишқадию энди уларни қор оғирлиги босмаётганлигини
сезиб қолди. Қўлларини биров итариб қорқамокка киритиб
кўядигандай, панжасига илинган тошни маҳкам сиқиб олди.
Гавдасини олдинга сурди. Ўткир ёруғликдан кўзи қамашиб
кетди. У қорқамоғидан қутулганди. Қутулганди! Лекин энди
бир қарич эмаклашга ҳам мажоли қолмади. Гўё фақат та-
насининг ўзи қолгандай, бор куч-қуввати жони билан сир-
ғалиб чиқиб, қорга қўшилиб кетгандай. «Ҳозир жоним чиқиб
кетди. Ажалдара, аблах дара!.. Нахотки, бу ерларда бирон
тирик жон бўлмаса?» Кўзини очиб, дарани зулмат кўйнида
кўрган йигитни ваҳима босди. Қоронғиликнинг шафқатсиз
чангаллари ўкираётган шамол тигига кўмакчи бўлиб, уни
беаёв бўғарди. Атрофга жавдираган кўзлари шумшайиб
турган қоядан бошқа нарсани кўрмасди. Қоя ёқдан учиб
келган шамол ҳуштак чалиб, унинг ахволидан кулиб ўтди.
Шамолдан юзини бурган Толмаснинг нигоҳи уч қулочча
пастда оқариб ётган қорликка тушди. «Кел, қуйи туш. Куз-
ғунларга ем бўлгунча, менинг бағримга кириб ёт. Бағрим
ўтдек, кел, ўйланма, ўйланма!..» У ҳушидан кетди.

Қулоқни қоматга келтираётган кучли шақир-шуқурлар-
дан сесканиб ўзига келди. Шундай уч-тўрт кадамча чапроқ-
да тош уюми бир-бирига урилиб дарага учиб борарди. «Одам!
Одам бор!» Толмаснинг ҳайқиргиси, қувончини оламга ёйги-
си келди. Хой, увиллаган шамол, хой сўппайган қоя, эши-
тиб қўйинлар, бу ерда одам бор, одам!

Шовкин қандай бошланган бўлса, шундай тинчиб қолди.
Бирон-бир шарпа умидида йигитнинг вужуди қулоққа ай-
ланди. Шу лаҳза ўзидан қўл узатгудек баландликда нима-
дир кимиради. Кейин яна. Ана, у пастга қараб суриляпти.
Ана, тезлашди. Нима у? Толмас уни ушлаб қолмоқчи бўлиб
қўл чўзди. Ўқдек учиб келаётган нарса бармоқлари орасига
урилди-да, қуйи отилди.

«Тош! Ҳеч қанақа одам йўқ! Тош кўчган!» Миясида шу совуқ ўй ғимирладию оғрик эсидан чиқди. Юқорига қараб икки кулочча эмаклади. Энди нафас ростламоқчи бўлувди ҳамки, нарироқда қорайиб турган дарахтни кўриб қолди. Унга етиб бориб, танасига суянган кўйи бир неча лаҳза дам олди. Кейин тепароқдаги иккинчи арчани мўлжаллаб ўрмай кетди...

Унг биқини олов бўлиб ёнарди. Бошқа томонга ўгирилиб олди. Энди чап тарафи жазиллади. Нимадир чирсиллади. Кимдир секин йўталгандай бўлди. Яна йўтал, бу гал қаттиқроқ. Толмас кўзини очиб, ўзини кузатиб турган бир жуфт нигоҳни кўрди. «Одам. Хайрият, бу тоғлар ҳам кимсасиз эмас экан!»

— Шукур, ўзингизга келиб қолдингиз. Қани, бошни кўтаринг, йигит!

Боя бир жуфт кўзнигина кўриб турганди. Энди очилиб-юмилаётган юққа лабларни, улардан юқорироқдаги ингичка бурунни, диккайиб турган қулоқларни кўрди. Ўтирмақчи бўлиб қўзғалди. Мажолсиз қўлларини тираб, бир энлик юқори кўтарилди-ю, шилқ этиб тушди.

— Қимирламанг, йигит; қимирламанг,— деди қўлидаги таёқ билан гулхандаги ўтти титкиларкан нотаниш киши.— Мановини ичволинг,— у нималигини фарқлаб бўлмайдиган темир идишда суюқлик тутди. Бир-икки ютуми томоғидан ўтдию хушбўй ичимлик бутун баданига ёйилди.— Ажалдарага тушиб қолдингизми, дейман. Хайрият, бир ўлимдан асрабди. Умрингизнинг буёғи фойда энди. Нима, оёғингиз майиб бўлдими? — Толмас унга жавоб беришга тараддуланди. Лекин оғиз очолмади.— Қайси бири?

Йигит кўзлари билан чап оёғига имо қилди. Нотаниш киши унинг туфлисини ечиб, шимини шимарди. Тиззасининг юқорироғидан пастга қараб ғижимлаб кўра бошлади. Тўпига келганда Толмас ихраб юборди.

— Чиқибди. Ҳозир отдек кип қўяман сизни,— нотаниш киши оёқни сийпалаб турди-да, шашт билан пастга тортди. Бир нима шикиллади. Йигитнинг кўзлари очилиб кетди.—

Бўлди, бўлди, бахтингиз боракан, укам. Мен синганми, дев-
дим.

— Мен ҳам. Шунча жойдан йиқилдиму синмабди-я».

— Ука, мановини еб олинг, дармон бўлади. Қорин пиёз
пўсти бўп кетгандир. Ўзим отганман,— Толмас нотаниш-
нинг кўлидан бир бурда нон устига қўйилган бир тарафи
жизгинак гўшти оларкан, унинг ёнида турган милтиқни,
оғзи очиқ халтани кўрди.

— М-менда ҳам,— лунжи зиркираб гўшт чайнаркан,
Толмас халтасини қидира бошлади. Лекин тополмади.

— Дарага ташлаб келгандирсиз, қидирмай қўяқолинг.
Ўзингиз чиқибсиз, катта гап. Отингиз нима, ука?

— Толмас.

— Бу ёқларда нима қип адашиб юрипсиз?

— Адашганим йўқ. Етимчўққига бораётгандим. Тош
кўчиб, корли дарага тушиб кетдим.— Ажалдара дейишга ти-
ли бормади.

— Ажалдарага дейверинг... Етимчўққига бир ўзингиз
саёҳат қилмоқчи бўпсиз-да?!

— Йўқ, зиёратга боряпман.

— Зиёратга? Етим чўпонними?

— Отам шу ерда дунёдан ўтган... Ҳ-ҳалок бўлган...

Овчи ўчаётган чўғни титкилашга тушди. Тутаб ётган
ўтин бир ялт этди-ю, шу заҳоти ўчди. Овчининг харакати-
ни кузатиб ўтирган Толмас унинг ўзи томон илкис қараб,
яна кўз олиб қочганини сизди. «Билмасдан айтган гапидан
хижолат бўляпти, кўнгилчан одам экан».

— Толмасжон, Ажалдарада бирон жонзотнинг изини
кўрмадингизми?

шунмай турди. У саволини яна такрорлади.

— Й-йўқ... Эътибор бермапман...

«Ўзим не аҳволда эдим у изга қараб ўтирармидим».

— Битта кийикнинг изига тушгандим. Чап бериб кетди.
Қидирмаган жойим қолмади. Ажалдарага тушмадим, холос.
Мановининг шериги. Лекин бунисини бошлаб отдим.

Толмас овчи ишора қилган томонга қаради. Кийикнинг кўзлари очиқ қолганди. Бу чиройли кўзларда ялинишми, ундашми — нимадир бор эди. «Ялинибди бечора. Шу кўзларга қараб туриб тепкини қандай босдийкин? Йўк-йўк, у ундаяпти. Нимага ундадийкин? Балки, шеригини қочишга...»

— Ажалдарада олтин бор, дейишади,— Толмас кийикдан кўз уздию овчининг ўзига яна синчковлик билан тикилиб турганини кўрди. «Нега бундай қараяпти? Саволи ғалати. Ё мени тилла қидириб юрибди, деб ўйлаяптими? Тўғри гапга ишонишмайди-я, одамлар». — Нега куласиз, ука? Шунақа гап кулоққа чалингандай бўлувди, шунчаки сўрадим-да. Менга олтин-полтин керакмас. Агар, Ажалдарага тушадиган қулайроқ жойни билсангиз, кўрсатиб қўйсангиз бўлди. Кийигимни топиб олсам, бас.

«Кийигим эмиш. Ўзиники қилволибди. Ҳали тоғларни ҳам ўзимники дер...»

— Шу тоғнинг биқинида яшаб туриб, буёқларга биринчи келишим. Ажалдарани эшитардим у энди кўрдим. Яна қандай қилиб денг. Отам тушимга кирдилар,— у ҳозир ўнгимда кўрдим дейишдан ўзини тийди. Ким билади, овчи уни телбага чиқарар, ё устидан роҳат қилиб қулар.— Етимчўккини зиёрат қилишга ундадилар. Шунга отам ҳалок бўлган жойни ҳам, баҳодирни ҳам зиёрат қилишга отланганим.

— Қанақа баҳодир,— овчининг нигоҳида бояги синчковлик қувлик аралаш ялтиллади.

— Етимчўкки афсонасини эшитмаганмисиз? Баҳодир ва болалар ҳақидаги афсонани-чи? Бунисини эшитмаган бўлсангиз, айтиб берай бўлмаса.

Толмас отасидан эшитган афсонани ҳикоя қила бошлади. У кўзларини юмиб олган, гўё ҳозир ўша ўлмас баҳодир билан биргадек эди. Овчи ҳалтасини титкилаб нимадир қидира кетди. Афсонани тугатганидан кейин ҳам Толмас анчагача кўзини очмади.

— Ука, нечага кирдингиз,— ҳалтасининг оғзини боғларкан, Толмасга қарамай сўради овчи.

— Йигирма тўртга... Нимаиди?

— Кап-катта йигит бўлқопсизу ҳалиям афсонага ишониб юрибсизми? Ҳаётда бунақа воқеалар бўлмайди. Одамлар тўқийверади-да, калласига келганини. Балки сиз ҳам жасорат кўрсатиб, оғизга тушаман, деб ўйлаб юргандирсиз? Ҳаёл яхши, одамни алдаб юради. Кунинг ўтганини билмайсан.

— Сиз урушда қаҳрамонлик кўрсатганларга ҳам ишонийсизми?

— Ишонаман. Лекин улар мажбур бўлишган. Яшашга иложи қолмагач, ҳеч бўлмаса, номим қолсин деб, «бир таваккал», дейишган-да! Сизнинг баҳодирингиз эса яшаса бўларди. Болаларни қутқариб унга нима? Йўқ, бари бир қутқаролмади-ку! Душман чопти нимаю тошга айланди нима? Ўзи тоғ орасига қочганида жонини сақлаган бўларди. Э, афсона-да, бу.

«Дадажон, балки сиз ҳам болаларни ўйламаганингизда ҳозир ҳаёт бўлармидингиз!» «Йўқ, ўғлим, ўлган бўлардим мен. Ҳозир ҳаётман!» «Нега болаларни Етимчўққига олиб бордингиз-а?» «Мен уларга қаҳрамон акаларини, боболарини кўрсатмоқчи эдим. Сел келиб қолди-да». «Ўша оқсоқ бола нима қиларди тоғда. Агар, у бўлмаганда...» «Нима, унинг кўнглини ҳам оқсатиб қўйишим керакмиди? Ўртоқларидан ажралиб қолса, бир умр мендан ранжимасмиди?» «Ранжиса ранжибди. Лекин ҳозир сиз ҳам тирик бўлардингиз». «Ўғлим, сенга нима бўлди? Нега мени ҳадеб ўлдига чиқаряпсан?» «Сиз ўша сел йўлидан олиб чиққан уч ўқувчингиз танида яшаяпман, демоқчимисиз? Сел чирпирак қилиб оқизиб кетаётганда ўзингизни ташлаб, қутқарган оқсоқ бола менинг ҳаётим демоқчимисиз?» «Шундай дейишга ҳаққим йўқми? Лекин билиб қўй, менинг ўзим ҳам тирикман, ТИРИК!»

— Гапиринг, йигит! Чарчадингизми? Е сўзларим ёқмаяптими? Э, ҳали нимани кўрибсиз? Бизди ёшга борсангиз, ёшларга ўзингиз насихат қил қоласиз.

«Нечага кирган бўлса бу одам? Дадам билан тенгдир-да! Нега дадам бундай «насихат» қилмаган эканлар? Кетишим керак бу ердан, бўлмаса гап қочиб қолиши мумкин». Толмас

туфлисини кийишга тутинди. Оёғи бир зирқиради-ю, тишини-тишига босиб турди, оғрик ўтиб кетди.

— Йўл бўлсин, йигит,— оқсоқлана-оқсоқлана бир-икки қадам ташлаган Толмас ортга ўғирилди.

— М-мен борай энди... Хайр,— ўз товушини ўзи базўр эшитди. «Нималар бўляпти менга? Нега унга зарда қиялман? Хўш, ўз фикрини айтган экан, нима қипти? Мен ҳам фикримни айтишим керак эди. Балки ўйи ўзгариб қолган бўларди».

Толмас ўрнидан қўзғалмай ўзини кузатиб турган овчига қараб жилмайишга уринди. Унинг нигоҳидаги тамами, миннатми аралаш совуқ бир ифодани илғадию ижирғаниб юз ўғирди, йўлида давом этди.

— Шу аҳволда қаёққа борасиз? Сиз гулхан ёнида исиниб ётатуриг. Мен манови кийикнинг шеригини топайин, кейин...

Толмас оғиз жуфтлади-ю, орқага караёлмади. Қаршидаги совуқ қоя ғудрангандай бўлди. Чийиллаб ўтган гуврак шамол пичирладими ё? Наҳотки, бирон кимирлаган жон бўлмаса? Қим бўлса ҳам майли эди... Қим, ким у Ажалдарадаги ўйларини эсга солиб, таъна қилаётган? Сўппайган қоялар ўраб кела бошлади. Ҳозир энг олдиндагиси етиб келадию ғиппа томоғидан бўғади. Майиб оёқ билан қаёққа ҳам етарди. Ерга ёпишиб қолаётгандай. Тамом, суяги тоғларда қолади энди. Тамом! Нега тамом! Орқага қайтиши мумкин-ку! Бир ғимирлаб ўтган хунук ўйдан юраги орқага тортди. Қадами тезлашди. Бошини баланд кўтариб, олис-олисларга тикилди. Сўшпайган қоялардан анча нарида тик чўққи мағрур боқиб турарди. «Етимчўққи, ботир чўққи, жасур чўққи, бормисан!»

ЧОЙХОНАДАГИ БОЛА

Чойхонада нима боракан-а, бу одамларга? Уйингда оёғингни узатиб, телевизорга тикилиб ётмийсанми? Убайнинг дадасидек: «Ҳой, хотин, чой опке, аччикроқ дамласанг асаканг кетадими. хой, ҳаммасини қўлоғингга чертиб

туришим шартми, бирваракай новвот опкесані ўласанми», дея кўшестикқа ёнбошлаб ётмайсанми нақ Хулоёرخоннинг ўзидек. Уларни қара, уйи куйгандек узун-қисқа бўп келишини. Шулар чойхонага чиқишмаганда дадам бемалол бориб даволаниб келарди. Э, ўзлариям бўш-да, касал бўлгандан кейин зўрлаб, ортмоқлаб опкелишармиди. Инқиллаб зўрға юриптилару касалхонага ётиш ўрнига, ақалли, уйда пича чўзилмасдан, чойхонага бориш зарил деб турволдила. Ойим айтмоқчи, жонларининг ҳузурини билмайдилар-да. «Нафақангиз етмаяптими, йўқ, кошки, эртаю кеч куймаланганингиз эвазига тўрт танга топиб келаётган бўлсангиз. Бормасам бўлмайди, сен тушунмийсан, одамлар тўзиб кетади, дейсиз-а. Нима, улар ини бузилган қушми, тўзиса? Ҳаммасининг уй-жойи бор, ўтирсин болаларининг олдида. Ё бари сизга ўхшаб уйдан безганларми? Вой, сени гапинг — мени тупугимми-я ҳали! Мен бу кишининг фойдасини кўзлаб жағимни оғритяпману ҳеч нарсани эшитмасликка олиб чойхонага отланяптилар. Э, менга нима, оғрийдиган сизнинг жонингиз. Ҳа, балки, ўша чойхўрларингиз тузатиб қўйишар. Хў, Собир, сен қаёққа? Бормайсан. Чойхонадаги оғзидан боди кириб, шоди чиқадиғанлар айнитворади сени!» Отам менга қарадилар: «Бормасак бўлмайди, ўғлим!» Кўзларидан шу гапни уқиб уларга эргашдим. Ойим бечора ортимиздан жаврағанча қолаверди.

Ана мени айнитадиган, оғзидан боди кириб, шоди чиқадиғанлар тўртта-бештадан бўлиб давра қурволишган. Шахмат ўйнашаётган битта сўрида ўнтачаям одам бор-ов. Ўйнаётган иккитаю томошабину ўргатувчилар нечта. Энг чеккадаги битта сўрида эса ёлғиз бир киши хаёл суриб ўтирибди.

— Собир, бир буюкқа кир!

Дадам чакириб қолдилар-ку. Бирон ерлари оғридими яна. Чойхонада кафтдеккина алоҳида хонача бор. Ҳали бирга келганимиздан сўнг дадам чой қайнатишни, дамлашни роса эзиб тушунтирдилару толиқиб қолдилар шекилли, ўша хонага кириб чўзилдилар.

— Ҳа, келдингми, ўғлим? Ҳаммага чой дамлаб бердинг-

ми? Баракалла, чойларидан хабардор бўлиб тур-да. Кўмир ўчиб қолмасин. Сувга қараб тургин.

Э, бунча мана шу уйдан безганлар учун куйиб-пишавермасала? Чойхонага кептими, бир пиёла чойини ичиб кетади-да.

— Дада, сиз хотиржам ётаверинг, айтганингиздай қиламан.

Самоварнинг сувига, кўмирига қараб қўйдим-да, одамларни бир бошдан кузатишга тушдим. Қани, касал бўлса-да, дадамни ҳол-жонларига қўймай чойхонага чиқишга мажбур этганлар қанақа одамлар экан? «Ха-ха-ха-ха», — анови тўртовлон бунча кулишмаса. Бири нимадир дея гапини тугатмасиданоқ «ва-ха-ха»лайди, қолганлар гурра кулги кўтаради. Қап-катта одамларнинг бўлар-бўлмасга кулаверганлари... Чойхонага басма-басига кулиш учун келишганми?

— Э, секинроқ кулсанглар-чи, биқинларинг тешилиб қолмасин, — шахмат ўйнаётган киши жаҳли чиқиб ғудранади.

— Ха, ака, ҳолингиз танг бўп қолдими, дейман. Куёвнинг ўчини ўғилдан олманг...

Гап тугамасданоқ қаҳқаҳа янграйди. Шахматчи бош чайқайди-ю, лекин аламига чидаёлмайди шекилли, яна орқага ўгирилади.

— Нима? Акангизнинг икки дунёда ҳоли танг бўлмаган ва бўлмагай ҳам. Сизларнинг гапларингиздан Деҳқон акам қизариб кетдилар. Ие-ие, шуям юришми? Қайтиб олмайсизми, мабодо? Сўраганнинг айби йўқ. Илгариям ўйнаганмисиз?

Бир чеккадаги ёлғиз киши қўлида пиёлани айлантирганча ўйланиб ўтирибди. Бу одамни танийман, биздан бир синф кейин — олтинчида ўқийдиган Азлар деган боланинг бобоси. Аскиячилардан бирининг кўзи унга тушди. Шунча қизик гаплар айтишса ҳам ҳатто тишининг оқини кўрсатмаётгани алам қилди шекилли, йўғ-ей, шекиллиси нимаси, аниқ алам қилди, уни яниб олди: «Баъзиларга ҳайронман, оғайничалишлар, гўё бутун дунё ғами елкасидан босгандай манглай

тириштиргани-тириштирган, на чакчакка кўшилади, на кул-
гига. Ўйланиш бўлса, уйингда ҳам ўйланавер».

Азларнинг бобоси эшитмаганга олдим, пинак бузмай
ўтирарди. Нега ғамгин кўринади-я, бу одам. Ё, дадамга ўх-
шаб бирон ери оғрияптимикин? Битта қайноқ чой дамладим-
да, унга элиб бердим. «Э, бекор овора бўпсиз-да, ўғил, чой
бориди-ку». «Буниси совиб қопти, қайноғидан ичинг».

— Хов, бола, бизгаям битта дамлаб кел? Аччиқ бўлсин,
яна тежайман дея ярим қошиқ уриб қолма,— аскиячи ўзи-
ча ёйилиб кулди.

Тиржайган башарасига қарамай самовар томон ўтдим.
Кампиракни олдим-да, ўтхонага тутдим. Кулгидан тўхтаган
аскиячи қопқокни чойнакка урарди. «Хўв, бола, чой опе-
санг-чи, чойхоначи ака, қайдасиз, бу ўғлингиззи кети ёпишиб
колганми?» У қойил қилдимми, дегандай улфатларига ўги-
риладию оғзининг таноби қочади. Бўлар-бўлмасга кулавери-
шаркан-да. Гуриллаб кулишларини.

Сенга чой обориб бўпман. Ҳали биз харомхўр бўлдикми?
Ана, ўқлоғидай қилиб ёзиб қўйилибди: «Ўз-ўзига хизмат».
Ё нечанчи синфни битиргансиз, деб сўраб кўрайми? Ке,
кўнгли оғриб юрмасин. Минг қилсаям ёши катта. Лекин туя-
га янтоқ керак бўлса, бўйинини чўзипти. Кулавериб томоғи
какраган бўлса, чойнагини кўтариб келсин.

— Хов, бола, қулоғингга гап кирмас экан-да, чой опе,
деб неча марта айтиш керак? Ўзи шу чойхоначининг ўгли-
мисан?

Бунча бақирмаса? Дадам эшитиб қолмасалар. «Собир!»
Ие, ана, эшитдилар-ов. Ҳозир киришим билан қойийдилар:
«Сенга нима девдим, катталарнинг гапига «хўп» дейишни
ўргатмовдимми? Бор, дарров чой элиб бер!» Кейин нима
киламан? Майли, оборсам-оборарман, лекин олдига дўқил-
латиб қўяман. Ичимда ол, заҳарингга ич, дейман.

— Собиржон, ўғлим, бир пиёла чой опе, дори ичволай,
совуқсираб кетяпман.

Аввалига хурсанд бўлдим. Бироқ дадамнинг авзойилари-
ни кўриб кўрқиб кетдим. Ранглариди ранг қолмаган, елка-

лари титрарди. Чой обориб бўпман ҳалигиларга. Шуларни деб дадам бечора шу кўйга тушдила. Битта иссиқ чой дамлаб кирдим-да, пиёлага қуйиб узатдим. Дадамла пиёлани қўлларига олиб тикилиб қолдила.

— Дада, дори ичмоқчийдингиз?

— А? Ҳозир, чой сал совисин. Собир, биронтаси сўраса, касаллигимни айтма, дам оляптилар дегин.

— Майли-ю, дада, шу аҳволда ётаверасизми? Дўхтир чақирайми?

— Йўк, тузук бўп қолдим анча. Бор, сен чойхўрларга қара.

Бунча бошқаларни ўйламасалар дадам? Улар-чи? Чойхоначи иситмада ёниб ётадимми, совуксираб титрайдимми, ишлари йўк. Уларга қайноққина аччиқ чой бўлса бўлди. Ана, ҳаммаси парвойифалак ўтирибди. Шахматчилар тахта устига мук тушишган, кулгига ўчлар ҳамон чойхонани бошларига кўтаришмоқда, Азларнинг бобоси ўйланиб ўтирибди.

— Тоживой, ҳозирги зумрашалар роса беқулоқ бўл кетганми? Шунча одамни оғзингга қаратяпсану битта болакайнинг бир чойнак чойига зор ўтирибсан-а! Айтганингдек, у ўзимиззи чойхоначининг ўғлимикин? Отаси қандай одамохун, хизматни қойиллатади. Бу бола бўлса одамни тарикча писанд қилмайди-я,— аскиячилардан бирининг менга кўзи тушиши билан ҳеч кимга гап бермаётган ҳалиги улфатини чақиб олди.

— Ўзи чойхоначи акам чарчаб қоптилар. Энди чойхонани биронта ёшроғига топшириб, анови чолларнинг қаторига қўшилсалар бўларди. Лекин пули ширин-да. Бўлмаса, нафақалари катта деб эшитаман. Ё, озроқ пул оборсалар, янгамдан нақ балога қоладиларми,— Тоживой «ха-ха»лади, улфатлари қўшилишди.

Ана, дадажон, сиз нима ўйдасизу булар нима хаёлда? Ҳозир бориб дўхтир чақираману чойхонани ёпиб кетамиз.

— Ҳой, Тоживой, оғзим бор дея ҳеч нарсани қайтармайсанми? Ҳе, ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир-да,— шахмат томоша қилаётган қўшнимиз Қосим ака дадамла айтмоқчи

йўргагида кулги текканларга ўгирилди. — Ўзинг, Хотам акага нима қилди, дея асти қизикдингми?

— Э, бу шунчаки ҳазил-да, Қосим ака, нега жиғибийронингиз чиқади. Чойхоначи сизга почча бўлмайди-ку, чоғи? Ё кўшинингизни гапирсак, сизга тегиб кетдими? Билмапмиз, узр...

Қосим ака қўл силтаб, шахматга ўгирилди. Энди нариги сўрида ўтирган чоллар аралашиди. Тоживой нимадир демокчи бўлди-ю, бошқаларнинг ҳам норози қараб турганлигини кўриб лаб тишлади.

Эшик очилиб, югурган чоғи, тили осилиб, ҳансираб турган бир бола кириб келди. У бир зум жойида тўхтаб қолди-ю, тўғри шахматчилар томон юрди. Ҳалиги «икки дунёда ҳам ҳоли танг бўлмайдиган» шахматчининг ёнига тиззалаб, кулоғига пичирлади.

— Ҳм, кишт дедингизми, ака, ҳали... ҳали... Жиян, сен боравер, ҳозир орқангдан етиб бораман.

— Дадамла бирга келинглар, дедилан...

— Боравер, дедим-ку, сендан олдин борсам бўлдимиз? Ҳали мени мот қилмоқчимисиз? Сиз-а? Осмон узилиб ерга ёпишиб қолмасин яна!

— Акангизнинг товлари қочиб қолтими? Йўқлатган бўлсалар, борсангиз яхшийди. Туппа-тузук юрувдилар-ку!

— Э, Дехқон ака, шунга доғман-да. Туппа-тузуклар ҳозирам! Кишт сизга! Бошлиқлари билан жанжаллашибдилар. Битта беп-бегона болага тарафкашлик қиптилар. Жимгина араваларини судраб юраверсалар бўлмасмиди. Икки ойдан кейин нафақага чиқадиган одам энди бошқа иш излайдилар. Э, баъзи одамларнинг соқоли оқарса ҳам, ақли олалигича қоларкан-да. Оббо, ака-ей, шунгаям йўл топдингизми? Жиян қаёқдан келди, хаёлниям бузворди.

— Қодир аканинг идорасига янги бошлиқ келган дейишадими? Ўша идорада акангиздай ишлайдиган одам бўлса, иккита бордир, бўлмаса, битта ўзлари. Бошлиқ янгилик қипти-да, бўлмаса, шундай ходимнинг кадрига етган бўлар-

ди. Бунақа одамлар кўчада тушиб ётгани йўқ. Дурангга розимисиз? Акангиз кутиб қолмасинлар, интизорлик ёмон.

— Ўйнасангиз-чи, акамни аралаштириб нима қиласиз? Ҳар ким ўзи пиширган ошни ўзи ичади. Баҳона қилмасдан, билмайман, денг-қўйинг-да.

— Ўғлим, отангиз кўринмайдилар, кеча сал кўринишлари бўлакчайди, тузукмилар?

Олдимга Азларнинг бобоси келиб қолганини сезмапман. Қарашлари худди Азларниқига ўхшаркан-чи... Сенга бундай қараб туришса, тўғриси айтмасдан иложинг йўғакан.

— Мазалари йўқ. Даволанишга кўнмай, чойхонага келавердилар. Ҳозир яна совуқсиряпман деб қолдила. Дори ичволдила.

Азларнинг бобоси ташвишланиб қолди. «Мен бир кўриб чиқай», деди-ю, дадамла ётган хонага кирди. Қия қолган эшиқдан унинг овози эшитилди:

— Ие-ие, Ҳотамжон, кўрпа-тўшак қилвопсизми? Қимир-ламанг. Боядан бери ўрнингизда ўғлингизнинг пайдо бўп қолганига ўйланиб ўтирибман денг. Нима қилди?

— Шу... э, ишқилиб, бурга тепди-да. Ўғил қалай, хизмат қиляптими? Одамлар ранжиб қолишмаяптими?

Юрагим орқага тортиб кетди. Ҳозир ҳалиги Тоживой деганига чой обормаганимни айтса-я... Айтса-айтаверсин, дадам уришсаям, бари бир, обормийман, дейман. Обормийман!

— Ўғлингиз зўр одам бўлади... Ха, қўл-оёғи чакконгина, зийрак бола экан!.. Шу десангиз, ўтиравериб зерикиб кетдим. Бугун негадир Толиб ака чикмадила. Бошқалар билан ҳеч гапим қовушмайди, денг. Ўзи дардимни бир у кишига айтсам, бир сизга айтаман.

— Зайнака, ишқилиб, уй ичлар тинчми? Катта ўғил инсофга кеп қолдими?

Катта ўғил Азларнинг дадаси эмасми? Нима, унинг инсофи йўғаканми?

Хона эшиги ёпилиб, хаёлимни бузди. Билиб турибман, гапимизни эшитмасин деб ёпволишди. Бу катталар ҳеч бизга ишонишмаскан-да. Нима, мен уларнинг сирларини

эшитволиб, оламга ёярмидим? Ўрни келса, ўзлари бу бола, ҳеч нарсани билмайди, дея алдаб кетишади-ю... Ойимларнинг айтганлари ҳам тўғри: «Дадаси, сиз Собирни обкетяпсизу уни чув туширишмасин, ҳозирги одамларда инсоф қолмаган». Азларнинг дадаси ҳам бирон кимни алдадими ё?

— Жиян, чой ҳақини опқўй.

Кўринишидан биззи атрофдаги кишиларга ўхшамаган одам олдимга бир сўм қўйди. Қани, шу одам менга ишонармикин, инсофи бормикан?

— Нималар олгандиз? Иккита нон, нишолда, қанд-курс дейсизми? Мана, қайтимини олинг.

Унинг кўлига учта йигирма тийинлик тутқаздим. У ҳайрон бўлганча кафтидаги тангаларга тикилиб қолди.

— Жиян, бу дейман, ҳисобни яхши ўқимаган кўринасан? Олган нарсаларимиз роса бир сўм бўлади-ю, сен олтмиш тийин қайтариб ўтирибсан.

Ҳамма одам бир хил эмасга ўхшайди-ку! Бу кишида инсоф борақан-да. Қани, синовни давом эттирай-чи?

— Амаки, мен тўғри ҳисобладим, ўзингиз адашяпсиз.

Инсофи бор-йўғи текшириляётган одам олган нарсаларини бир-бир айтиб, тийинларни қўшди-ю, тангаларни олдимга қўйди.

— Ҳозир биззи тоғдаги кишлок болалари ҳам жилғага элтиб, суғорма қайтишади. Отанг ҳам роса ишонган экан-да, а?

Қарасам, бошқа чойхўрлар ҳам биз томонга қараб-қараб қўйишяпти. Балки улар ҳозир мени меҳмонни алдаётган, шунинг учун у гижиллашяпти, дея ўйлашяётгандир. «Кечирасиз, адашибман. Раҳмат, сизга», дедим. Меҳмон ғалати қараб қўйиб чиқиб кетди. «Синовим яхши ўтмади-ку. Инсофи боридан бошлабман-да келиб-келиб уни. Тоғлик экан, инсоф қолгандир-да уларда. Қани, ўзимиззи маҳалладагиларни синай-чи? Ана, биттаси келяпти. Ҳисоблаб қўйганман — саксон тийинлик у-бу олган».

— Олтмиш тийин берасиз, амаки.

— Бўпти-да... Нима? Олтмиш тийин? Э, бундоқ каллани ишлатинг-да, хўроз. Ма, бир сўмни бир танга қайтар.

Бир тангаси қанчайди, йигирма тийинми? Яна бўлмади-ку! Ё бу одамлар режамдан хабардорми?..

— Хўв, бола, буёққа кара!

Яна ўша Тоживой дегани. Оёғимни базўр судраб олдиға бордим. У сал нари сурилиб, менга ўтир, дея ишора қилди. Кўлимга бир нарса тутказди. «Ука, ҳалиги меҳмонни бопладинг-а. Қойил, отангга тортмапсан. Йўлини топиб кетадиган одам бўласан. Бу замонда лалайганларнинг бири икки бўлмайди». Унинг оғзига тикилиб, кўлимга қарамапман ҳам. Нега бундай деяпти? Меҳмонни нега бопларканмай? Ё алдади, деб ўйлаяптимикин? «Ҳа, нега менга тикилиб қолдинг. Ё етмайдимми? Бир чойнак чойга-я!» Қафтимдаги нарсаға қарадиму унинг муддаосини тушундим. Фижимланиб кетган бир сўмликин олдиға тез кўйиб, ўрнимдан туриб кетдим. У бир нималар деб ғудраниб қолди. Улфатларидан қайси бири жеркиб берди: «Тоживой, ҳамма нарсани ўз газинг билан ўлчама-да. Айтдим-ку, мен сенга аниқ эшитдим, деб, ҳалиги улфатингдан афзал кўряпсанми? Ҳа, энди, биздан ҳеч нарса тегмайдиган бўп қолди-да. Анов бола бўлса, ҳеч бўлмаса, бир чойнак чой дамлаб беради-ку!» «Тоживой, нега жирил-лайсан, тўғри гап ёкмайдиган бўпти-да сенга!» «Ҳа, мен шунақаман!» «Кўйинглар, ошналар, бўлмағур нарсаларға ширин ўтиришимизни бузмайлик»,— улфатлардан учинчиси аралашди. «Бир оз кўнгил ёзай деб чиқувдим чойхонаға! Анов зумраша бошқаларға чой ташийди-ю, менинг гапимни эшитмасликка олади. Ё дадаси тайинлаб кўйдимикин? Нима, мен уларди арпасини хом ўрипманми? Манови бўлса... Э, кел, кўй, менга бошқа чойхона, бошқа улфат йўқми? Қайси давраға кирмайин, бошларига кўтаришади!»

Улфатларининг «ҳай-ҳай»лаганиға қарамай Тоживой чойхонадан чиқиб кетди. Чикаётиб менга шундай хўмрайди-ки.. хўмрайсанг-хўмраявер! Сенинг олакўзларингдан кўр-

кармидим, каттачилигингни уйингга бориб қиласан. Нима, сен кетсанг, чойхона ёпилиб қолармиди!

Хайриятки, ҳали Азларнинг бобоси хона эшигини ёпиб қўйганкан, бўлмаса, ҳозир дадам шовқинни эшитиб чиққан бўлардила ва мени роса койирдила. И-и, ана, эшик очилиб қолди-ку! Эшитибдилар-да! Ичкаридан чехраси анча очилган Азларнинг бобоси, оркасидан дадам чиқишди. Уларни кўриб чойхонадагиларнинг кўпчилиги кўзғалди. Дадамла бирма-бир ҳол-аҳвол сўраб шахматчиларнинг сўрисига бориб ўтирдила.

— Қосимжон, ҳалиям сизга навбат тегмадими?

— Қаёқда, биз бир томошабинмиз. Мана, Дехқон акам билан Қаюмжон суришиб ётишибди.

— Қаюмжон, зўрсиз-ку!.. Акангиз чойхонага чиқмай қўйдилар, ўзлари тузукмилар?

— Э, у кишига жин урмайди. Ешлар билан олишяптилару... Дехқон ака, мунча ўйланасиз, худди мол-дунё юткизаётганга ўхшайсиз-а.

— Акалари... хм... акалари... Ука, дурангга рози бўлма-япсиз, шу ўйин сизники десам, хурсандмисиз. Боринг энди, акангиздан хабар олинг.

— Э, ўйнасангиз-чи, менга текин томоқ керакмас, қуллуғингизни бошқага қилаверасиз. Билмасангиз, билмадим денгу, бошқа менга рўпара бўлманг.

— Хотам ака, биз томонга ҳам ўтинг, шахматчилар ёнида тилласи бораканми,— ҳалиги Тоживой деганнинг улфатларидан бири дадамни чақириб қолди.— Юқорирок ўтиринг, ака, ўзингиз тузукмисиз? Қўринмаганингизга хавотир олаётгандик. Ҳа, тузук бўлсангиз, энди биззи арз-додни эшитинг,— оббо, ҳозир бошлайди-ку. Ҳаммасини айтиб берса-я. Дадам яна диққат бўладилар-да.— Ака, манови улфатимиз ўғилчалик бўлди. Шунга чойхонадагиларга бир ош киберсам, деб ният қилганакан. Шу нияти ерда қолмасин, дегандик. Бирон кунни белгиласак, қалай бўларкин?

Э, гап бутунлай бошқа экану юрагимни ховучлаб ўтириб-

ман-а. Ҳалиги Тоживой дегани кетди-ку, энди чой оборсам ҳам бўлар.

— Ҳар ким ҳам ниятига етсин. Майли, кенгашиб, маълум кунни айтамин. Бу, укалар, ораларингда бир кизиқчи бола борида Тоживой деган, кўринмайдими?

— У... Бир зарил иши чиқиб қолди. Ҳўзиргина кетди. Оббо, катталар-ей, биззи ёлғон гапирма дейишади-ю, ўзлари кўзингга қараб алдайверишади-я.

— Зўр, яшанг, Дехқон ака, бунақаси жаҳон чемпиони-нинг қалласига ҳам келмайди.

Шахматчилар ўтирган сўрида ғовур кўтарилди. Дехқон ака яшаса, демак, «икки дунёда ҳоли танг бўлмайдиган» шахматчининг ҳоли танг бўпти-да.

— Э, ҳадеб ютаверсанг ҳам кўнглингга зиғирдек ураркан. Бирпасгина дам олиш ҳам керак-да. Сочлари оқариб бир ютсалар-ютибдилар Дехқон акам. Шуюм тасодиф билан.

Ғалати одам экану ютқизса ҳам ҳеч кимга гап бермайди-я. Худди биззи Убайдек. Кураш тушганда йиқилиб қолса борми, ўзим жўрттага йиқилдим, йўғасам, мен билан кураш тушмай қоласанлар, дейди.

Дадам яна шахматчилар тарафга ўтдила. Чеккага чиқиб қолган шахматчи ёнига ўтириб, бир пиёла чой узатдила. У чойни симирди-ю, пиёлани чертди.

— Қажумжон, бир акангиззи олдига бориб келмаймизми? Анчадан бери кўрмагандим, шу баҳона бир дийдорлашардик.

— Ҳотам ака, ўсмоқчилаб нима қиласиз. Менам Тоживойга ўхшаб кетсам ҳисобми? «Аканг-аканг»лаб бошимни қотирвордиларинг-ку! Ҳамманинг гўри бошқа. Қариганда ҳар банда ўйлаб иш тутсин.

Дадам чойнакни унинг олдига индамай суриб қўйиб, қоллар ёнига бориб ўтирдилар. Қовоғи осилиб кетган ютқизган шахматчи босиб-босиб чой ичди-да, шахмат тахтасига яқин сурилди. Дехқон акага қарши ўйнаётган йигитга ўргата бошлади: «Тўрани юрсанг-чи, кўзингга қара, пиёладан ажраласан...»

Кўзимга хунук кўриниб кетди бу одам, халиги Тоживойдан ҳам хунукрок. У ёқда акаси касал бўлиб, буни кўргиси келиб, йўл пойлаб ётсаю бу бемалол «уни юр, буни юр»лаб ўтирса! Бирда футбол ўйнаётганимизда Убайнинг укаси Сайди йиқилиб тушди. У «вой-вой»лаб ётибди-ю, Убай коптокнинг ортидан қолмайди. Шундай ўйинни тўхтатдигу Сайдини кўтариб уйига обориб кўйдик. Шу-шу Убайни ўйинга кўшмаймиз. Катталар бўлса... Бемалол гаплашиб ўтиришибди. Ҳозир уни чойхонадан чиқарворишса, иккинчи бундай қилмаган бўларди.

Шахматчилар даврасида ўтирган кўшнимиз Қосим ака ўрнидан туриб, у ёқ-бу ёққа аланглади. Кейин тўғри дадамла ўтирган чоллар сўриси томон юрди. Нималарнидир пичирлаб гапирди. Чоллар бошларини сарак-сараклаб кўзгалишди. Дадам олдимга келиб аста гапирдила: «Собир, чойга қараб тур. Биз дарров қайтамиз». Қаёққа бормоқчила тагин, касал одам... Шу пайт эшик очилиб, ичкарига кўзлари қизарган бир киши кирди: «Ассалому алайкум, азизлар... Қодиржон, мени жияним, бандаликни бажо келтирди. Эртага соат саккизда жанозага...» «Акам! Тоға, рост айтяпсизми?» «Қаюмжон, жиян, сенам шу ердамининг? Ўлимнинг ёлғони бўлмайди!» Тоға шартта бурилиб чиқиб кетди. Орқасидан бошини чангаллаганича жияни югурди.

Чойхона сув сепилгандек жим бўлиб қолди. Ҳамма негадир эшикка қараб қолганди. Кимнинг кўзига ёш сирккан, кимникида алам, кимникида қаҳр қотган...

— Кеч қолдик. Эсиз одам-а... Эртага шу ерда тўпланамиз... Вақти борлар бугун бориб қарашишса яхши бўлади. Эсиз, одам-а...

Энди ҳамма дадамнинг оғзига тикилиб қолди. Мен ҳам.

БАРМОҚЛАР

Бундай бўлишини у кўпдан бери кутарди ва... Бирда гапираётганда ўғлининг пастки лабини тишлаб турганини сезибок кўнглига ғашлик соя солганди. Олдинлари оғздан

чикқан сўзга лом-мим демай кулок солувчи ўғилнинг энди кўнгли учун «хўп» дейишини-ю, лекин хадеганда айтганини қилавермаслигини, ёш бола эмаски, пайқамаса. Бир пайтлари у ҳақда «ўша тўппонча отангни гапирмай кўякол» деганда ўзига иккита келадиган йигитнинг ёқасидан олиб, ер искатган ўғли, еру кўкка ишонмайдиган ўғли шундай қилди-я! Илгари ҳатто онасига қўл кўтарганда ҳам: «Ойи, дадамлани биринчи кун кўришингизми, феълларини билмасизми, чой қайнагулик вақт ўтмай пушаймон ейдилар-ку», деган бола энди одатга айланиб қолган бакирик-чакирига ҳам чидаёлмайдиган бўпқоптими? Кошки, қаттиқрок гапирган бўлса! Овқатнинг тузи озрок бўлганмиди... «Бир қошиқ овқатни удалаб пиширолмайсану олдимга миннат билан тўкиллашиб қўясан. Сенларни деб жонимни жабборга берганман, қон тўкиб келганман-а», оғзидан чикқани шу холос. Э, олдинги тук ташлатадиган гаплари олдида пашшаллик эмас-ку бу!

Аслида шаҳардан чапақайига жаҳли чиқиб келганигами феъли айниб тургандиям-да. Хайрият, ҳозирги замонда чорикнинг йўқлиги, йўқса, бу комиссия деганига зир қатнашига нечтасини тўзитарди. Ҳар гал тарвузи қўлтиғидан тушиб, пешонаси тиришиб қайтганда, қўл силтаб кўядию қишлоқдан яна қайси бир чўлокнинг бепул улов олганини эшитиб шаҳарга югуради. «Қонунга тўғри келмайди, ака, ўша сиз айтган кишиларники тўғри келгани учун берилган. Бўлмаса, ўзингиз айтгандай, чўнтагимиздан берармидик», деди комиссиянинг қаттаси қулимсираб. «Сизлар бир нарса тегадиганга берасизлар. Сенга ўхшаганлар ўшандаям бориди. Гадоитопмас қавақда жон асрашган. Биз сенлар учун қон кечганимизда, каламушдай мол-дунё тўплашган». Бош бармоқ тепада хиёл букик, тагида кўзингни тешиб оламан дегандай чўзиқ кўрсаткич бармоқ, тўмтоқ уч бармоқ пастда, бирига ёпишгандай, юқоридаги бармоқлардан қочиб турарди... Унг қўли худди тўппончадек қулимсираган кўзларга ўқталган. У кўзлар ҳам бунақа нуқишларни, ўқталишларни кўп кўрган эканми, қулимсираганча тураверди, туравер-

ди... «Хозир бепул машинада гердайиб юрган чўлоқларга ҳам шундай мазах қилиб қараганмикин? Йўқ... қараб бўпти...» Нормирзанинг жони нақ ҳиқилдоғига келди. Ўрнидан турасолиб курсини баланд кўтарди. Кучли билаклар қўлидан омбурдек кисди: «Ўзингизни босинг!» Кулимсираш ўрнини қаҳр эгаллаган кўзларнинг ўнг қўлига қараб турганини кўриб ўзини буткул йўкотди.

Бари бир ўғлининг гапларини ўша етти ет бегона ҳам айтмовди-ку! Қайтага, ўша қони қўшилмаганлардан эшитса, бунақа заққум чайнагандай бўлмасмиди?! Биттаю битта ўғил деб ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам урганига қайтгани шуми? Ўтган йили комиссиядан қайтаришганда: «Майли, пул кетсакетар...» дея ўғлига «Жигули»нинг энг учқур хилидан олиб берди. Топган-тутганини шунга сарфлаётган бўлса... Шаҳарга югур-югурларида ёнида бўлиш ўрнига: «Дада, машинамиз бўлса бор, нима қиламиз ҳадеб ўзимизни пастга уриб», дейди-я. Ўзини пастга урармиш-а! Нимани ҳам тушунарди бу ёшлар? Ана, қишлоқдаги чўлоқлардан улов олмагани қолмади! Баъзиларида жиллакурса битта медалиям йўқ. Қўш-қўш орден-медаллари бўлса-ю, «сизга тўғри келмайди» баҳонасини топиб олиб, ҳа, шу баҳонага ёпишиб олиб қайтараверишса, алам қилади-да. Унинг ҳам бошқалардек бепул улов бергани ҳақида чойхонада, тўй-маъракаларда оғиз кўпиртиргиси келади. Одамлар: «Нормирзанинг хизмати сингган эканки, давлат шундай-шундай қилибди», дейишларини эшитиб яйрагиси бор. Ушанда томирларидаги қон ҳам ҳузурланиб оқармиди... Ҳе, бу бола қаёқдан биларди. Хай, у-ку, ёқасини искалайдиган гўдак, онаси-чи? Шунча йил бир ёстиққа бош қўйиб, кўнглида нима борлигини билмай ўтяпти-я! Товукмиянинг арзимас гапга обидийдасини оқизганини... Шу қўлининг тўмтоқ бўлганига асосий сабабчи ўзилигини билармикин? Билмайди, хом калласига бундай фикр яқин йўлаб бўпти, йўкса, ўғлига ҳасрат қилиб ўтирармиди? Вей, неча марта айтган, беҳуда кўз ёш қилма, яхшиликка буюрмайди деб. Мана, мен қўлим чўлоқ, бакироқ-чакироқ бўлсам ҳам келдим-ку! Абдурахмондек ўлиб кетсам

нима қилардинг? Қарчиғай эди-я! Бир лаҳзада ер тишлаганини кўриб, ичимдан нима ўтганини икки дунёда ҳам тушунмассизлар. Бошқа ўлганларни ҳам кўргандим. Лекин бир маҳаллада, бирга ўсган тенгқуринг... «Энди навбат менга... менга...» Хаёлимдан шу ўй кетмай қолди. Иссиққина чимилдикни, кузатаётганда хомушланиб, ёшга тўлиб қолган кўзларингни ўйладим, хотин. Душман мўр-малахдай бостириб келарди. Биттаси йиқилса, иккитаси пайдо бўлади. Бир ёқда Абдурахмон. Умри холага нима дейман. Нима дейман?! Юрагимга қувват эдинг, Абдурахмон!.. Иккита танкка иккаламиз қолганимиз эсингдами? Устимизга иккита қопқора бало бостириб келарди. Ҳозир окопга яқинлашади. Яқинлашяпти. Устимизга тупроқ тортадию таппа-тайёр гўрга осонгина жанозасиз кўмади-кўяди. «Нор, дадил бўл! Бир бошга бир ўлим! Ўнгдагиси менга, чапдагиси сенга! Қимлигимизни кўрсатиб кўяйлик, лаънатиларга!» Оқопдан аста сирғалиб чиқдинг, менинг чиққанимни кўрганингда чанг босган кўзларинг қулди. Бирин-кетин иккита танк портлагач, окопга қайтиб тушиб, бир-биримизни кучоқладик. Ўшанда негадир кўшни қисмдаги воқеани айтиб бердинг. Душман бостириб келаётганда бир жангчи атайлаб кўлини ўққа тутибди. Ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким сезмаган воқеани госпиталга жўнатишаётганда ўзи сездириб қўйибди. Унинг тезроқ соғайиб кетишини тилаб кузатаётган қуролдошлари кўзида мамнунлик кўришибди, аниқ кўришибди. Лекин унга бари бир эди, дединг, Абдурахмон! Қимларнингдир, ҳатто улар ҳалигина бирга жанг қилишган қуролдошлари бўлсада. Лекин қандай қилиб бош кўтариб юаркин? Болаларининг кўзига қандай қараркин? Ўрнига келиб урушган йигит балки ўққа учгандир? Унинг арвоҳи йўлини тўсганда юраги ёрилмасмикин? Нега менга шу воқеани айтдинг-а, Абдурахмон? Ана, қара, окопдан қафт чиқиб турибди. Бир кўлсиз ҳам яшаш мумкин-ку! Ўқ дегани, осколка дегани ёмғирдек. Ҳозир абжағини чиқарворади. Қим айтяпти бу гапни? Абдурахмон, нега ўша воқеани сўзлаб бердинг-а... Ҳозир... ҳозир қ-қўлимни... Й-йўқ, нега менга нафрат билан қараяпсан,

Абдурахмон? Чикармайман... Улигим шу музлаган далаларда колиб кетса-чи? Чимилдикқа бошқа биров кирадими? Хали чимилдигимиз йиғилгани йўғакан. Сен унинг нелигини билмайсан-ку, Абдурахмон! Тинчгина яшаётгандик-а... Чимилдикқа ким кираркин?.. Бошим, миям музлаб кетяпти. Музлаб кетди. Нима қиялпман? Уша жангга биринчи марта кирганда ҳам кўркмаган, нечта душманни ер тишлатган одам! Йўқ-к! А-а-а... Улгуролмадим-а... Бор-йўғи бир лаҳзагина-я... Қара, Абдурахмон, қара, иккита бармоғи қопти, холос. Нима деган одам бўлдим?.. Хайр, дўстим, сени ёлғиз ташлаб кетяпман. Ортиқ яшолмайман... Окопдан ирғиб чиқиб шу конга бўялган кўлим билан душманга ўк ёғдирганимни кўрмадинг. Ўн-ўн беш қадам шу тахлит чопиб боргач, яна яраланиб, ҳушдан кетиб йиқилганимни кўрмадинг...»

Нормирза кўкрагини ғижимлай туриб-туриб, каттиқ қисди. Ўнг қўли билан юрагини сийпаламоқчи бўлди-ю, тўмтоқ бармоқлари ёпишиб қолаётгандай сесканди. Шоша-пиша кўлини енгига яширди. Чап қўли билан кўкрагини бир-икки ғижимлади-ю, худди ўша бармоқларидан ажралгандан кейинги каби ўзидан кетди.

«Ҳаммасини кўриб тургандим. Жонинг ширинлик қилди-я? Болалигингда ҳам шундай эмасмидинг? Эсингдадир, боққа ўрик ўғирлашга борганимизда, ҳар гал қоровул бўпқолардинг. Беш ўртоқдан битта сен қоровулнинг калтагини емагансан. Эсингдами? Энди тўмтоқ қўл билан эл орасида қандай юрибсан? Қишлоққа қайтганингдан кейин ўрнингга бориб, ўн саккиз ёшида ҳалок бўлган йигитнинг руҳи сени тинч қўйяптими? Тушларингга кириб сени кўрқитадиган йигит ўша бўлади, ҳа! Ҳеч ким билмайди, деб ўйлаганмидинг? Хом сут эмган бандасан-да... Ана, ҳатто ўғлинг билибди-ю...» «Абдурахмон, тинч қўй мени, дўстим! Ўзинг биласан, бошқалардек тахмонга яширинган бўлмасам, эшелондан ташлаб қочганим йўқ. Фақат сенинг аҳволингни кўриб. Бу тасодиф, тасодиф, та-со-диф...» Нормирза минг азобда кўзини очди. Ҳалигина ёп-ёруғ хона зим-зиё эди. «Нега бундай... не-га бун-дай?» Кўзини юмишга уринди-ю, шу заҳоти

очди. Боши ғувиллар, ухлагиси келар, лекин киприклар бирлашди дегунча, Абдурахмон ва яна ҳарбий кийимли, афтини англаб бўлмайдиган йигит таънаомиз қараб туришарди.

Нигоҳлар санчик турган юрагига худди кўкрагидан юлиб ташлагудай ништар санчарди, арихонадай ғувиллаётган бошига тинмай ўқ узарди. Абдурахмоннинг қараши-ку, таниш. Иккинчи нигоҳ-чи? Кўргандайку-я. Тушларида сескантирадиган нигоҳ эмасми? Ўша!!! Урушдан қайтаётганда бир йигитча кўкрагидаги орден-медалларга ҳавас билан тикилганди. «Фашистнинг додини берибсиз-да, ака. Яраланганингизга хафамисиз? Ниҳоят, аризамни қабул қилишди. Ўн саккизга тўлдим. Хавотирланманг, ўрнингизни билдирмаймиз. Балки, сизнинг қисмингизга тушиб қоларман...» Ўша... ўшанинг ўзи бу! Ол кўзингни юрагимдан, ҳозир ўлдириб қўясан, кўзингни ол, укажон! «Мен сизга ука эмасман...» «А-а-а... Кўзларимга ўшанда тупроқ тўлса бўлмасмиди! Немиснинг ўки нега қадалмади...» Нафрат тўла нигоҳларга чидаёлмаган кўзлар қоп-қоронғи шифтга қадалиб қолди... Шифтда липиллаб турган учта соя бирлашдию пастга қараб отилди. Нормирза томоғини уч тарафдан сиқаётган сояларни итаришга уринди. Ҳозир ажратмаса... ажратмаса... Битасини базўр қўли билан сиқиб олиб бўйнидан ажратди. У яна сирғалиб чиқиб томоғига тармашади. Соядан нимадир чакиллаб томарди. Нормирза ўқчий-ўқчий қон томаётган сояга кўзларини йириб тикилди. Соялар томоғидан чекиниб, тагига босиб ётган ўнг қўлига отилди. Тўмтоқ қўли атрофида учта узун-қиска соя айлана-айлана кафтини ўярди. Ана, қўлидан жон чикди. У елкасига етиб келди, ҳозир томоғидан ўтади-ю...

— Нима-а, кун ёйилиб кетди? Энди ётишим ҳам сизларга малол келдими? Қариб, кучдан қолгач, ўз уйингга ҳам сиймай, ортиқча юк бўпқоларкансан-да... Эшакнинг иши ҳалол, ўзи ҳаром, деб билиб айтишган-да...

Эрининг кўзларига қаради-ю, хотин кўркиб кетди. Бир

кечадаёк шунчалар киртаядими, шунчалик кизарадими? Йиғладими ё?

— Кечкурун тузукрок овқат емасдан кўзингиз илинганди. Шунга чой ичинг, деб...

— Кўзим илинганмиш... илинганмиш... и-лин-ган-миш...

Аёл беихтиёр ортга тисланди. Эшикни аста очиб чиқиб кетаркан, елка оша хайкибгина ортига қараб олди. Эри чап кўли билан кўкрагини ғижимлаганча ўтирарди. Шунча йил бирга яшаб унинг юракдан зорланганини зинхор эшитмаганидан хавотирланиб, орқасига қайтди. Нормирза дархол кўлини кўкрагидан олди.

— Абдурахмон келибдими? — кўзларини юмганича сўради.

— Қайси Абдурахмон? — эрининг овозидаги синиклик аёлни баттар ажаблантирди.

— Қайси Абдурахмон, қайси Абдурахмон... Умри хола-нинг ўғли-да. Тагин битта нотаниш йигит ҳам келганмишу...

«Нима бўлди бу кишига? Алахсираяптими десам, ухлаётгани йўқ. Қирк тўрт йил илгари шахид бўлган одамни... Ё жин-пин чалдим... — Ҳаяжонланганча эшикни очик қолдириб чиққан аёл айвоннинг бир бурчагига бориб ўтирди-ю, эрига нима бўлгани ҳақида бош қотира бошлади. Ўғлидан хафа бўлиб кетди. — Намунча тонг-сахардан ишга чопмаса? Ўғил бўлиб отадан бир хабар олай, дуо олиб кетай, демайди. Отасининг кечаги жанжалидан койингани астойдил экан-да. Биринчи жанжали эмасди-ку...»

Орадан ярим соатларча ўтгач, эрининг башанг кийиниб чиққанини кўрган аёл талмовсиради-қолди. «Чойхонага кетдим», эри тўрт-беш қадам нарида турарди-ю, овози олис-олислардан келаётгандай. Кузатиш учун ўрнидан кўзғала олмади. Қалтираётган оёқлари ўзига бўйсунмасди.

Нормирза тўппонча қош қораяр маҳал уйга қайтганида айвонда хотини, ўғли ва қўшни йигит чой ичиб ўтиришарди. Ирғиб ўрнидан туриб салом берган йигитга истар-истамас кўл узатди-ю, хотинига хўмрайиб қўйиб, уйга кирди. У кетганидан бери «чолимга нима бўлди», дея хавотирда еган-

ичганини ҳам билмаётган аёл чой кўтариб кираркан; эшикка урилиб кетди. Чойнакдан тўкилган қайноқ чой қўлини куйдирганини тузук ҳис қилмай, кўрқа-писа эри ўтирган кўрпача ёнига омонат чўкди.

— Кетдими у?

— Ким?

— Намунча овсар бўлмасанг? Абдурахмон-да!

Чўчиб тушган аёл билдирмайгина кўкрагига туфлади. «Нима бало, жойинг жаннатда бўлгур Абдурахмоннинг арвоҳи кўриндими?»

— Ўғлингизнинг ўртоғини айтаётганингиз йўқми? Оти Абдурахмон эмас-ку?

— Ҳе, оти билан нима ишим бор? Ўша мухбир бола-да. Нима қип юрипти?

— Нима қиларди? Ўртоғини кўнгли тусаб чиққан-да...

— Кўнгли тусаб... Ҳа, Абдурахмоннинг ҳам кўнгли тусагандир... Йўқ... Сираям... Кўнгли тусамайди унинг... Таъна қилгани келган у. Билдингми, Абдурахмоннинг нимага келганини? Ҳалиги бола жияни-ку! Униям шунга юборган...

Аёлни кўлидан пиёла тушиб, тиззасига урилди. «Юзи иссиқ меҳмон келаркан», яна пиёлага чой қуйди. «Айтдим-ку, Абдурахмон келади деб... Бор, қара, келгандир!» Аёл ҳовлиқиб ҳовлига чиқди, ўғли кўринмагач, юраги гупиллаб уриб кўча эшик томон чопди. Тутқичга қўли етмасдан эшик очилиб ўғли кириб келди. «Болам, отангга бир нарса бўлган. Ҳали айтсам, ишонмагандинг. Юрагим кинидан чиқиб кетади, хозир. Бор, олдига кир!»

Ўғли кириши билан Нормирза орқа ўгириб олди.

— Кетдими ошнанг? Энди бу қолувди оркамдан пойлаган!

— Нима қилибсизки, орқангиздан пойласин, дада?

— Сен бола менга илмоқли гапирма!.. Ҳовлимга чиқмасин у, билдингми?!

— Илгари шу ўртоғинг менга маъқул, одамнинг ичидани биллади, дердингиз... Ҳатто, мен ҳақимда ёзсин дегандингиз ҳам...

— Езсин? Ҳа-ҳа, биламан, у мени ёзмокчи. Ичимдагини билиши ҳам тўғри. Ўғлим, ўтир бетга,— Нормирза ўғирилди.— Бугун чойхонага чиққандим. Биттаси чой баҳона гапга кулок тутиб ўтирибди. Оғзимни пойлайди, де. Уям орқамдан тушган. Худди Абдурахмон билан келган ҳарбий болага ўхшайди.

Ўғил ҳайрон бўлди-бўлди-да, онасининг гапларига ишона бошлади.

— Ҳамма ортимдан пойлайди. Мен нима ёмонлик қилдим? Ажал орасида жонимни жабборга берганман, қон тўкканман. «Дадамдан бошқа ҳеч ким урушга бормаптими? Кишлокнинг ўзидан қанча!» Ўғлининг кечаги сўзлари кулогини батангга келтирди. Ўрнидан туриб кетди.— Бор, менга Абдурахмонни айтиб кел!

Нормирза тўппончанинг аъзойи бадани қалтирар, бир кечадаёқ сўлиб, бужмайиб қолган бети тинмай учар, кўзлари... киртайган кўзларида илинж ва қатъият алмашиб турарди. Унг қўли эшик томон нуқилган. Ўғил энди нега ҳам-кишлокларининг отасини тўппонча дейишларини яхшироқ англади. Уч тўмтоқ бармоқ пастда, кўрсаткич бармоқ мили эслатарди. «Йўк, бу шунчаки асабийлашиш эмас». Ўғил ташқарига чиққанда онаси эшик ёнида дир-дир титраб турарди.

Нормирзанинг нигоҳи эшикдан қайта-қайта чўзиқ турган ўнг қўлида тўхтади. Саросимада орқасига яширди. «Яширма, кўриб турибман, шу тўмтоқ қўлинг билан мени ўлдирдинг-а!» Ҳарбий кийимдаги нотаниш йигит шу гапни айта-айта устига бостириб келаверди, келаверди...

Она-бола хавотирланиб эшик олдида анча туришди. Уйга аста мўралаган ўғил дадасининг гиламда чўзилиб ётганини кўрди. «Нега қакқайиб турибсан?» Онаси уни бир четга суриб уйга отилди. Югуриб бориб эрининг қон қочган юзини силаб, қўли бир сесканди, юрагига кулок тутди-ю... «Вой, отагинангдан айрилиб қолдикми-я, болам! Бизларни кимга ташлаб кетдингиз-а, тўрам! Бир қултум сув томизишгаям

ярамадикми-я! Вой, нега сизни яккаю ёлғиз кўйдим-а...» Эрининг бошида ўтириб олган онаси тинмай айтиб йиғларди. Ўғил ўзини отасининг устига ташлади: «Дада-ж-о-о-н!» Ногоҳ кўлига шилимшик бир нарса илашаётганини пайқади. Кўзини очди-ю, чап кўли отасининг ўнг кўлида турганини кўрди. Сесканиб ўзини орқага олди. Тўмтоқ кўлнинг қафт орқаси, билаги ғажилган, тиш излари кўкариб ётар, кўрсаткич бармоқ бўлса... узиб ташланганди...

ҚАМИШ СИНДИ

Хира, оқиш парда орасидан нозиккина кўллар титраб-титраб ёриб чиқди. Бармоқлар, ингичка, заифгина кўринган бармоқлар узайиб борарди. Узайиб-узайиб келдию гиламларни силтаб отворди. Гиламлар қаттиқ учди. Шундай қаттикки, аъзойи баданини титратавериб, Абдусамаднинг зардасини қайнатаётган ўйинчини, кўзлари аланг-жаланг ашуланини суриб кетди. Узайгандан-узаяётган бармоқлар меҳмонларни битта-битта териб олиб, парда ортига ўтқазиб юборди. Навбат ҳанг-манг бўлиб қолган, ҳадеб кўлларини юзи олдида қайчи-қайчи қилаётган куёвга, воқеадан беҳабар, қимтинибгина ўтирган келинга етди. Ана, ҳозир келин бошига ташлаб олган ҳарир рўмолни сидириб олади. Ҳозир, ҳозир... «Жамила, ундай қилма, сен бунақа эмассан-ку!..»

— Мен синглимиз Манзурахонга ва дўстимиз Зокиржонга аввало бахт тилайман...

Аллаким гурзи билан нақ бошига туширди. Бошини ушловди ҳамки биқинига туртишди. «Қориларга ўхшаб нега кўз юмвопсан? Бундоқ қарсак чалсанг-чи, зўр гапирди-я».

Ким гапирди? Нега гапиради? Манзура дедими? Нега?

— Оббо, кўкноримисан, кўзингни оч, ўйинни томоша қилсанг-чи!

Қовоқлар қаттиқ оғриди. Киприклар истар-истамас ажралди. Абдусамад хижолат бўлиб атрофга кўз ташлаб олди. «Нима бўлди менга ўзи? Гоҳ аллақандай бармоқлар, гоҳ келин бўлиб олган Жамила!» Ўйга толди-толди-ю, тўй-

хонада сарсари кезинаётган нигоҳи куёвга етганда кўзи ялт этиб очилди.

Зокир, нега бундай қилдинг, дўстим? Эсингдами, нега эсингда бўлмасин, уч-тўрт ойда унутармидинг. Яна ким билади. Жамила икковинг олдимга келдинг. Бирга ўтказган талабалик йиллари қолмади, қишлоқдаги ишларимиз қолмади, роса эзилишдик. «Қамиш-памиди ўриб қўйдингми?» — дединг. Хайрон бўлиб, елка қисганимда, кулвординг. «Халигача қамиш нимага кераклигини билмаган содда оғайни-жоним-ей, уни белингга боғлайсан-да, каминаларининг тўйига хизмат қиласан!» Жамила уялиб четга қаради. Нақ юрагимни узволдинг-а! Бирон кун келиб шундай бўлишини билардим, лекин ўша куннинг шунчалик яқинлигини... «Мен иккалангизни... ишонинглар (гўё шундай демасам, сизлар ишонмайсизлар), узугу кўз деб биламан (билмадим, хаёлимга бу ўзим ҳеч хоҳламайдиган ўхшатиш қаёқдан келди), хуллас, сизларни алоҳида-алоҳида тасаввур этолмайман. Хали қараб туринглар... (Нега тилим тутилиб қолди ўшанда, йўқ, нега шу тутилганича қолавермади?) Тўйларингда шундай хизмат қилайлик...»

Жамила, кўзларинг мамнун чакнади. Майли, бахтли бўлсанг, бас менга! Бахтли бўлсанг бас... Ҳозироқ бориб бошқалардек орзу-ҳавасимга етармиканман, дея зорланадиган онамни қувонтираман. Тўйни бошлайверинг, ўша онасига тортган, сочи узун, сочидан ҳам ақли узун қизниқига бораверинг, дейман... Сен бахтли бўлсанг бас...

Эсингдами, Жамила, тўйимда даврадан чиқмай ўйнадинг. Шунда ўрнимдан туриб кетгим, сен билан бирга ўйнагим келарди. Зокир рўпарангга ўйнагандай бўлиб, «энди чикақол», дегандай ялиниб қараганда ҳам чиқмадинг. Нега ўшанда шунчалик хурсанд эдинг? Наҳотки, ичимда ўт ёнаётганини, уни фақат ўзинг ўчира олишингни пайқаманг бўлсанг?

Икковингнинг тўйингда ўйнаганим бўлсин!

«Тўйни бошламайсанми, оғайни, қамиш интизорликдан сарғайиб кетди-ку!» «Бошлаймиз-да, ошна, индамай юриб

сен мендан ўзғирлик қилдинг аммо. Қишлоқнинг олди қизини олдинг-а. Айт-чи, келин ёқадими сенга?» «Қайси келин? Екмай-чи...» «Ха-ха-ха, бир тарафини ўйламапман. Сен янгамни сўрапти, деб ўйлаётсанми? Екмаса, уйланармидинг? Мен Манзурани айтгилман». «Қанақа Манзура? Бундоқ тушунтириб гапир!» «Раиснинг қизи-да. Каминаларининг бўлажак дилзорлари». «А?!»

Зокир, сезгандирсан, кутиб қолдим ўшанда. Сен тинмай сўзлардинг: «Хаётни тушуниб бўлмас экан, ёшлик — бебошлик. Бу Жамиланинг феъли қизик-чи! Қўнглим бир илиб, бир совуб турибди. Шундай яхши қизни бахтсиз қилмай деяпман. Узокни ўйлаяпман, ошна. Ўзинг биласан, ҳозир тўйгача ўлдим-қуйдимлаб, битта бола кўрмасдан ит-мушук бўлаётганлар тикилиб ётибди. Бир-икки йил ўтгач, ажралгандан не фойда, яхшиси, вақтида эс-ҳушни йиққан ёмонми? Унинг ҳам тенги топилиб қолар...»

«Унинг ҳам тенги топилиб қолар». Демак, сен Жамилани ўзингга тенг кўрмаяпсан. Шундай экан, нега шу чоққача унинг қўйинини пуч ёнғокка тўлдириб келдинг?

Сен кўзларимга қаролмасдинг. Бепарвогина сўзлардинг. «Абдусамад, ошна, сенга маслаҳат, ҳеч қаттиқ севмагин. Жамилани бир кун кўрмасам, дунё жаҳаннамга айланади», деганингда ҳам шунчалар бепарвомидинг? Нега мен сезмагандим ўшанда?

— Йўқ, дўстим, ҳазилингни қўй! Ха, нега тумтаясан, ё мендан ниманидир яширяпсанми? Нима бўлди сенга ўзи? — ўшанда «бир ҳазиллашдим-да», дея хахолаб юборишингни кутдим.

— Ие, қизиксан-а, нима бўларди менга? Ўз тақдиримни ўзим ҳал қила оламанми ё йўқми? Ахир, хотин кийим эмас-ки...

Тўсатдан бу гапларни айтаркансан, сенинг бу суҳбатга анчадан бери тараддуд кўрганингни англадим.

— Тўғри, тушунаман. Лекин нега бунча ҳовлиқасан? Худди сени биров хозирок Жамила билан зўрлаб никоҳдан ўтказаяётгандай, тўсатдан оловланиб кетганингда хайрон бў-

лардим.— Кечагина тўй қиламиз деб юриб, бугун Жамила-дан айнаганингга тушунмайман-да... Шундоқ киз-а!..

— Э, нимасини тушунмайсан? Нима, сенга ҳамма нарса-ни ипидан-игнасигача эзмаланиб айтишим керакми? Танаси бошқа дард билмас, дейдилар.

— Илгари бир-биримиздан сир яширмасдик.

— Мен яширмасдим. Лекин сен-чи? Жамилага пинҳона кўнгил қўйиб юрганингни билмайди, деб ўйлайсанми? Ўзи мунча унинг тарафини олиб қолдинг? Ёки мендан яши-риб... а, пана-паналарда...

Илмоқли гапинг нақ юрагимга тегди. Йўқ-йўқ, сен ҳеч қачон уни севмагансан. Севган одам...

— Нима деялганингни биласанми ўзи? Шунақамисан ҳа-ли? У билан муносабатларимизнинг софлигини неча марта айтгансан ўзинг?

— Э, ёқамдан қўлингни ол-е! Сен билан ҳазиллашмай-диган бўлқопти. Гап келганда бир тушириб қолдим-да.

— Ҳазил бунақа бўлмайди.

— Ҳей, сен менинг дўстиммисан ўзи? Шундай бўлса, аҳволимни тушун-да!.. У ёғи тақдир экан. Пешонада борини кўрамиз-да. Олимлар пешонага битилган тақдир ёзувларини ўқишяпти, деган гапни ўзинг топиб келганмидинг?

— Демак, сизнинг шўр пешонангизга Жамила битма-ган экан-да?

— Кесатма, мен сенга ичимдагини тўқяпман.

— Хе... Пешона, тақдир, ёшлик... Шунчалик кексайиб қолганингни билмапман. Қилгуликни ўзимиз қиламиз-да, кейин ҳамма айбни тақдирга тўнкайверамаиз. Кўринмас нар-сани айблаш осон-да. У дарров оғзингга қўлини тўсмаса. Жуда зўр қалқонни топиб олдик-да. Лекин бир куни келиб ўша тақдир кўринмас кўллари ни ишга соладию нақ юрагинг-ни, миянгни титкилайди...

— Сен... сен дўстим бўп туриб менга шуни тилаганинг-дан кейин...

Зокир, уста экансан, ўшанда кўзларингда шундай мунг пайдо бўлдики, у тош юракни ҳам эритворарди. Оғиз очсам,

сўз эмас, ич-ичимни тирнаётган нафратли бир олов чиқиб кетгудай тахт турганди. Қиличдан ўткир мунг уни кесиб-кесиб ташлади. Кўзларинг очиқчасига илтижо қиларди. Сенда айб йўқдир, адашган одам хатосини тўғриласа ёмонми, деган андишага бордим. Эҳ, дунё! Нега уни бунга, буни бошкага зор қилиб яратгансан?

Ожиз эканман! Агар, олдинроқ шундай бўлишини билганимда... Жамила, мени бахтиёр қилган бўлардинг. Сени кўлимда кўтариб юрардим. Нималар деяпсан? Бахтли бўлмасдим?! Нега унда раиснинг қизи бўлиб туғилмадинг? Ҳозир Зокирвойнинг ёнида оппок, ҳарир матоларга ўралиб, бахтингдан яшнаб ўтирардинг. Мен олдингга ўйнаб борардим...

— Сўз куёвнинг кўрпа тепишиб катта бўлган энг яқин дўстларидан бири Абдусамадга берилади...

Қимдир кўлига совуқ бир нарса келтириб тутқазди. Бармоқларини музлатаётган илонни базўрғижимлаб турган йигит гарангсиб қолди. Ҳозир у бармоқларини чакмоқда, ана, тилига ўтяти, миясини, юрагини мўлжаллаяпти. «Бўлмайсизми?» Нимадир демоқчи бўларди-ю, оғиз очолмасди. «Ишқилиб, ҳалиги гапларни айтвормасам...»

Тўйхона тўсатдан тинчиб қолди, шов-шув тинди. Абдусамад меҳмонлар ўзини кутиб қолишганини сезди, лекин қани энди, тили калимага келса? Кўз ўнгини тўсиб олган Жамила сира нари кетмасди. Ниҳоят, тўйларда айтилавериб ёд бўлиб кетган шунчаки табрик сўзлари илон чақаётган лабларидан узук-юлуқ сизиб чиқди.

— Биз... ҳозир икки дўстимиз... Зокир билан Жами... Манзуранинг энг бахтли дамларида ўтирибмиз... Дўстлар... қани, бир ёнингиздаги кишиларнинг юзига қаранг-а... Сиз... ҳаммининг... юзида шодлик, қувонч кўрасиз... Бу — бахт белгиси... Мен келин-куёвга доимо ана шундай шодлик тилайман...

Даврада қисқагина, кучсизгина қарсақ бўлди. Абдусамад жойига ўтираркан, вужудини совуқ тер босди.

Йўқ, у гапирмади. Кўкрагига нимадир санчиб олди.

Абдусамад худди биров елкасидан босиб ўтказиб қўядигандай шашт билан ўрнидан турди-да, кўчага чиқиб кетди. Кимдир олдига келиб сўз қотди. У эшитмаганга олди. Йўқ, аниқ эшитмади. Танҳо бўлишни хоҳларди. Лекин қаёқда? «Тўйхонага кир, тўйга кир, кир, кир», — ичкаридан янграётган чирманда гижбанги қулоқларини оғритарди. «Киринг, кира қолинг, кутиб қолишди, раиснинг куёвини хафа қилиб қўйманг, киринг тезроқ!» Жамила кула-кула ундан узоқлашди. Қоронғи кўчада аста сузиб бордию уйига кириб жавонни очди. Кўлига сурат олди. Ўша сурат-ку! Ундан Абдусамадда ҳам бор, Зокирда ҳам бордир? Икки йигит Абдусамад ва Зокир ёнма-ён ўтиришибди. Иккови ҳам нимадандир мамнун, лабларида табассум. Орқаларида Жамила тик турибди. Қўлларини беозоргина йигитларнинг елкасига қўйган. Тўсатдан сурат устига бир томчи сув тушди. Кейин томчилар ёйилиб кетди. Аввал йигитлар, сўнг қиз хиралашди. Абдусамаднинг елкасидан оғир бир нарса қаттиқ босди. Базўр хушини йиғиштириб олди. Қараса, тўйхонадан узоқлашиб кетибди. Рўпарасида таниш дарвоза. Яхшироқ қарадию ўзини ортга олди. У Жамилаларнинг дарвозасига келиб қолганди...

УЧРАШУВ

Нозимжон олдидаги қоғозни тўлдирди-да, ручкани қўйиб, худди оғзидан гап чиқишини пойлаётгандай ер остидан тикилиб ўтирган ҳамшира қизга юзланди. У врачнинг нигоҳиданок нима демоқчи бўлганлигини сездими, ўрнидан чакқон қўзғалди. «Зийрак қиз-да, бир қарашда ичингдагини билволади. Яхши врач чиқиши мумкин...» Нозимжон унинг ортидан ўйчан қараб қолди.

— Ҳозирча ҳеч ким йўғакан, — қайтиб кирган ҳамшира энди нима қилай, дегандек жойида туриб қолди.

— Хайрият.

Ҳамшира ногоҳ биров совуқ сув сепаиб юборгандек чўчиб

тушди. «Шу кишиям чарчабди. Ишдан ҳеч нолиганини эшитмагандим».

— Ўтиринг, Умида. Кечагидан тўрт киши кам келди. Қасал озайса яхши-да. Қани энди, сиз билан бизга тезроқ иш қолмаса.

«Хайрият»нинг маъносини энди тушунган қизнинг чеҳраси очилди.

— Ишлаб ўтирибсизларми? Беморлар ранжигани йўқми? — эшик қия очилиб, бетлари ёғ суркагандек ялтиллаётган, силлиқ таралган сочларига озор етказмаслик учунми оқ қалпоғини омонат кўндирган Тошбоев ичкарига бош сукди.

Нозимжоннинг энсаси котди. Ҳамшира ҳақида ўйлари чуваланиб кетди. Эшик ёпилиб, яна очилди.

— Сулаймон кўринмайди. Тўрт-беш минут гурунглашадиган бўлди. Томоқ, бурун, кулоқлар кўнгилга зигирдек урди.— Тошбоев бетакаллуфгина стулга ўтириб олди.— Йўқ-йўқ, кўзгалманг, Азимов, кўзгалманг.— Унинг сўз оҳанги бирданига ўзгарди.— Хизмат юзасидан кирдим. Врачлар орасида доим алоқа бўлиши, бир-биримиздан ўрганишимиз ҳам фарзу ҳам қарз,— у стулини Нозимжонга яқинроқ сурди.— Ўзи шундай дейди-ю, лекин унга қолса эрталабдан тушгача кабинетда қоккан қозикдек ўтирсанг. Вой, одамларга шундай яхши кўрингиси келадики, етти яшардан етмиш яшаргача, ит ҳам, бит ҳам фалончидан яхши одам йўқ ёруғ дунёда, деса. Кеча битта инвалидни кабинетимга бошлаб келди. Худди у чол эшикни тополмайдигандай. «Сизнинг касалингизга қарайдиган шу киши бўладилар. Энди бизга руҳсат, бўлмаса», деб қўллари кўксига чиқиб кетдилар. Қун-уззукун нима иш қилади бу одам, билмайсан. Яна зорлангани-зорланган. Янги келган санитарнинг гапини эшитдингизми? Унгаям «иш кийин»ини бошлаган экан, содда аёли тушмагур «енгилроқ ишга ўтинг-қўйинг-да, ўзингизни қийнаб юрасизми», дебди. Жон-пони чиқиб кетибди бе-чо-ра-нинг! Шу гапни биз айтсакми...

Тошбоев тўхтамасдан гапираркан, Умида Азимовни куза-

тиб ўтирди. Нозимжон онда-сонда бош ирғаб кўяр, лекин сухбатдошининг сўзларини маъкуллаганини ҳам, маъкулламаганини ҳам сезиб бўлмасди. Ҳамшира тўсатдан унинг Тошбоевни бутунлай тингламаётганини, хаёли бошқа нарса-лар билан бандлигини пайкаб қолди.

Кабинет эшиги оҳиста очилиб, поликлиника бош врач-и худди Тошбоев сингари бош сукди.

— Ишлаб ўтирибсизларми? Беморлар ранжигани йўқми?

Нозимжон ўрнидан кўзгалди.

— Йўқ-йўқ, кўзгалманг, Азимов, кўзгалманг. Хизмат юзасидан кир-дим. Безовта қилганим учун узр. Тошбоев, ишингиз битдими? Беморлар бир оз кутиб қолибди-да. Сиз-ни иш билан терапевтга кирган дейишувди, шунга...

Раҳимов ўнг қўлини кўксига тавозе билан босди-да, оҳиста чиқиб кетди. Тошбоев эшикни ёпаркан, орқага қараб илжайди.

— Нозимжон ака, сизларда ҳамма бир хилда гапириши қабул қилинганми? Кеча болалар врач-и ҳам «ишлаб ўтириб-сизларми»дан бошлаганди. Ҳаммаси тўтикушдек бир хилда гапиради-чи. Анов артистнинг афтини кўрмасангиз, нақ Ра-химов гапиряптими, дейсиз.

— Оббо, Умида-ей, Тошбоевни айтяпсизми, синчков экан-сиз,— ковоғи уюлиб ўтирган Нозимжон кулиб юборди.— Янгисиз-да, майда-чуйда нарсаям кўзга ташланаверади.

— Бировнинг орқасидан мазахлаб, олдида жилпанглаб туриш ҳам майда-чуйдага кирадими?

Нозимжон индамади. Етти йил олдин ишга келган кезла-ри у ҳам кимгадир айни шунга ўхшаш гап айтганди.

— Қирсам майлими,— эшикда бемор кўриниб у хушини йиғиштириб олди.

* * *

Ёз ҳавосига ҳам тушуниб бўлма-й қолди. Аслида баҳор-да ҳаво беқарор бўлгувчи эди. Эрталаб куёш чарақлаб турганди. Майин шабада танга ором берар, вужудингнинг

аллақаерларини қитиқлаб, хушнудлик бахш этарди. Орадан бир-икки соат ўтар-ўтмас самонинг ғарб тарафи қорайиб, тўс-тўполон кўтарилди.

Йўл-йўлакай Нозимжонда пайдо бўлган дил ғашлиги поликлинаккага келиши билан баттар кучайди. «Беш минутлик»да бош врач ҳадеб хушмуомалалик, шифокор бурчи ҳақида сўзлар, «сенга айтяпман», дегандай Нозимжонга тез-тез қараб оларди...

— Умида, тайёрмисиз, касаллар кираверсин, бўлмаса.

Ҳамшира энди кўзғалиши билан кабинетга бош врач кириб эллик ёшлар атрофидаги, сариқ мўйлов, ўсиқ қошлари остида кўкиш митти кўзлари аранг сезиладиган кишини тавозе билан олдинга ўтказди.

— Инсоф борми сизда, йигитча? Ҳеч кимни сизларга муҳтож қилмасин. Еғли жойларга қанот боғлайсизлар. Биз ўлиб ётсак ҳам парволарингга келмайди. Шошмай туринглар, кўли қадокларнинг арзини тинглайдиган одиллар ҳам топилиб қолар,— бунақа муомалани ҳали кўрмаган Умида мўйлови титраётган кишига қараб бақрайиб қолди.

— Азимов, кеча мен сизга нима дегандим? Нега Шодмон аканикига бормадингиз? — Раҳимовнинг ҳозирги дағдағасини кўрган кишига унинг кечаги ширинсўзлиги ҳақида сўзласангиз ҳам асло ишонмасди.

— Айтдиму, булар бир нарса унадиган жойларга чопишади.

— Шундайми? Бизнинг поликлиникада бундайларга ўрин йўқ! Сиз хавотирланманг, чора кўрамиз.

— Қандай чора кўрасиз? Кимга чора кўрасиз, Насим Раҳимович? Воқеани тузук англамасдан, ҳаммаёқни бошга кўтариш нима керак? Ётмиш яшар кампир ўлим тўшагида ётсаю уни ташлаб, иситма чиқармасдан врачга одам югуртирган кишиникига боришим керакмиди? — Умида энди Нозимдонга қараб бармоғини тишлаб қолди. Одатда босиқ кишининг кўзлари олайиб кетган, кўлидаги ручка титрарди.— Кейин касал деган уйда ётади-да!

— Азроил гиппа бўғгунча йўлингизга «қачон келаркин-

лар» деб кўз тикиб ўтиришим керакмиди? Тушингизни сувга айтибсиз, йигитча!

— Ҳе, ажал ҳали сиздан етти чақирим нарида. Тошни сиқиб, сувини чиқарасиз.

— Ҳа, сенингча мен ҳийлагар эканман-да, ёлғондакам касал бўларканман-да? Бу гапларинг учун жавоб берасан ҳали! Қасамингни унутма! Интизом бўшашиб кетибди сизларда ўзи! — у охирги гапини бош врачга қараб айтди.

— Тўхтанг, Шодмон ака, бир киши деб коллективни ёмонотлик қилманг. Коллектив интизомсиз, ўз бурчини унутиб қўйганларнинг кавушини тезгина тўғрилаб қўяди, — сарик мўйлов бари бир Раҳимовнинг гапига қулоқ солмади. Эшикнинг туткичини узгудай очиб, чиқиб кетди.

Нозимжон алаמידан титрарди. «Наҳотки, бир фирибгарни деб ҳар куни кўз-кўзга тушадиган, бирга ишлайдиган ҳамкасбини шунчалик ранжитса? Бу биринчиси бўлмаса? Тошбоевнинг гапларида жон бор. Қадр-қимматингга етмайдиган жойда ишлаб нима?»

— Насим Раҳимович! Ишдан ҳайдайман, деб писанда қилаверманг! Жа, кўчада қолган одам эмасман. Қаерга борсам, нонимни топиб ейман. Ҳалоллаб ейман, — Нозимжон охирги гапга урғу берди.

Худди ана шу «ҳалоллаб ейман» бош врачнинг суяк-суягидан ўтиб кетди.

— Нима-нима? Мени қўрқитяптиларми? — Раҳимов овозини кўтарди. — Ҳужжатларингизни шундай бошлаб берайки...

— Э, менга деса, осмонни ташлаворинг!

— Шундайми!.. Кейин гаплашамиз. Ҳозирча касалларни қабул қилиб туринг!

Эшик очилиб, коридорда қамалиб турган шамол ўзини ичкари урди. Пардани кўтариб юборди. Ёмғир ҳануз майдалар, шитоб билан сузиб бораётган булутлар увадаланиб, кийтиғидан ахён-ахёнда қуёш мўралаб қўярди.

— Ҳаво очилиб кетади.

— А, — Умида қўлидаги касаллик варақаларини тушириб юборди. — Беморларни чақирайми?

— Ия, — Умида эшик олдида тўхтаб қолди.

— Нима бўлди, синглим? — Нозимжон ўрнидан туриб энгил-бошини кўздан кечирган бўлди. — Қўйлагимни тескари кийибманми, деб кўрқиб кетибман.

«Қани энди, ҳозир кўйлагини тескари кийган бўлганда эди. Сўзи бошқа, ўзи бошқалардан экан-да. Майнавозчилик қандай кўнглига сиғаркин?»

— Мен, мен... Сизни... Энди ишга келмассиз, деб ўйлагандим, — бу гапларни айтганча қизгинанинг манглайида тер маржонлари ялтиллади.

— Ие, нега энди? Нима, бу ердан илон чиқибдими?

Умида индамади. Соатига қараб олди-ю, ичкарига касал кишини бошлаб кирди. Тушгача унинг қовоғидан қор ёғиб юрди. Нозимжоннинг гапларига қисқагина жавоб берар, кўзига қарамасликка уринарди.

— Ҳеч ким қолмадими, — Умида бош ирғаб қўйди. — Нега бунча хомушсиз, синглим? Е уйда бирон воқеа...

— Йўк, шунчаки ўзим.

— Ўзингиз... Бундай эмасдингиз-ку?

— Сиз-чи? — Умида бошини кўтариб Нозимжонга кескин тикилди. — Кеча бош врач...

— Ҳм, унгами... Оғиз уники, гапирса-гапираверсин. Бирон ерим камайиб қолгани йўк. Кейин унинг ўзи эрталаб мендан узр сўради.

— Айтайми, нега узр сўраган? У туни билан ўйланиб чиққан. Мабодо, бу ердан кетсангиз, кимларга арз қилишингиз, нималар дейишингизни ҳам ўйлаган.

— Сиз бу гапларни қаёқдан биласиз?

— Бундан бошқа гапларни ҳам биламан, — энди Умида ўзини тутиб туролмасди. У кечадан бери Нозимжоннинг тақдирини ўйлаб куйинар, ўзича унинг бош врачнинг кимлигини ошқор қилиб ташлашини ёки бу қўлидан келмаса, поликлиникадан кетишини маъқул топганди. — Тошбоевнинг тоғаси ижрокомда ишлаши учун Раҳимовнинг унга инда-

ёлмаслигини биламан. Болалар дўхтурининг бош врачга камёб нарсаларни топиб келишини ҳам биламан. Шунинг учун ҳам у яллосини қилиб юраверади. Айтаверайми...

— Умида, сиз олди-қочдиларга фикрингизни чалғитманг, — Нозимжон гапирдим, гўнғилладими, билмади.

— Олди-қочди?.. Мен не умидлар билан келувдим бу ерга, — қизнинг кўзларига ёш тўлди, — болалигимдан шифокорларни энг олижаноб, энг яхши одамлар деб юраман. Афсус... Ўзимча, бу ерга адашиб шифокор бўлиб қолган кишилар йиғилган, деб ўйлаб қолувдим. Фақат сиз бошқача эдингиз. Энди билсам... Сиз ҳам уларга муносиб экансиз!

— Ҳаммаларинг бир гўр, дейверинг-да, — Нозимжон яна ҳазиллашишга уринди.

Умиданинг бетига оқиб тушган икки томчи ёш қотиб қолди. У бошини мағрур кўтариб ўрnidан тураркан, кўз ёшини тезгина артиб олди. Шахло кўзлари нафратдан ёнди.

— Ўтиринг, синглим! Ўзингизни босинг! Ҳали сиз нимани кўрибсиз? Сизнингча, ишдан кетишим яхшими? Ахир, мен бу ерда Раҳимов учун ишламайман! Мен кетсаму ўрнимга Тошбоевга ўхшаган биттаси келса-чи? Дардига даво излаб келган беморларнинг дарди бешбадтар кучайиб кетса-чи? Иш топиш қийин эмас, бўлмаса!

«Иш топиш қийин эмас... Лекин ўзингни топа олармикансан? Етти йилдан бери шу ерда ишлар экансан, қандай қилиб ноҳақликларни кўра-била туриб чидаб юрибсан?» Умида тиржайиб турган Нозимжонга ўт нигоҳлари билан бир қаради-ю, ташқарига чиқиб кетди. Ичкарига ўйноқлаб кирган шамол Нозимжоннинг юз-кўзига урилди-ю, тўсатдан у етти йил олдинги дамларни ўйлаб кетди. Ўзидан етти ёш кичик Нозимжон Умиданинг ортида туриб унга таънали боқарди...

МУНДАРИЖА

Спитамен қотили	3
Афсонага ишонадиган йигит	14
Чойхонадаги бола	24
Бармоқлар	35
Қамиш синди	44
Учрашув	49

Литературно-художественное издание

УРИНБАЙ УСМАНОВ УБИЙЦА СПИТАМЕНА

Рассказы

Книга издается в счет экономии бумаги

Художник *Х. Пулатов*

Ташкент, Издательско-полиграфическое объединение им. Гафура Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадвий нашр

УРИНБОЙ УСМОНОВ СПИТАМЕН ҚОТИЛИ

Ҳикоялар

Китоб иқтисод қилинган қоғоз ҳисобидаги босилди

Тақризчилар *Н. Холлиев ва С. Матчонов*

Мухаррир *Ҳ. Маҳмудова*

Расмлар муҳаррири *А. Мамажонов*

Техн. муҳаррир *Н. Сейдуалиева*

Мусаххих *З. Тожиёв*

ИБ 4194

Босмахонага берилди 26.11.91. Босишга руҳсат этилди 18.03.92.
Формати 70×90/32. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитурга.
Офсет босма. Шартли босма л. 2,45. Шартли кр.-оттиск Нашр л.
Тиражи 15 000. Заказ 1142. Баҳоси Шартнома 74 88

Гафур Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бир лашмаси.
700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

ЎзР «Фан» Нашриётининг босмахонаси.
700170. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.